

Ο ΙΟΥΔΑΙΟΣ ΛΟΓΙΟΣ ΑΡΤΑΠΑΝΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΑΥΤΟΥ*

(Γλωσσικόν, φιλολογικόν και θρησκευτικόν υπόμνημα
εἰς κείμενα τῆς ἑλληνιστικῆς γραμματείας).

*«...πατρίδα μὲν τὴν οἰκουμένην προσέταξεν
(sc. Ἰουδαίος) ἡγεῖσθαι πάντας, ...συγγενεῖς
δὲ τοὺς ἀγαθοὺς, ἀλλοφύλους δὲ τοὺς πονηροὺς».*

(Πλούτ. περὶ τῆς Ἀλεξ. τύχ. ἢ ἀρετῆς I 6 [= ἦθ. p. 329b]).

§ 4.

Τὸ δεύτερον τμήμα τῆς § 4 τοῦ εἰς τὸν «Μωυσέα» ἀναφερομένου ἀποσπάσματος ἔχει ὧδε :

«ἔτι δὲ (sc. Ἀρτάπανός φησι) τὴν πόλιν εἰς λς' νομοὺς διελεῖν καὶ ἐκάστῳ τῶν νομῶν ἀποτάξει τὸν θεὸν σεφθῆσεσθαι τὰ τε ἱερὰ γράμματα τοῖς ἱερεῦσιν, εἶναι δὲ καὶ αἰλουροὺς καὶ κύνας καὶ ἴβεις, ἀπονεῖμαι δὲ καὶ τοῖς ἱερεῦσιν ἐξάιρετον χώραν».

Τὴν εἰς νομοὺς διαίρεισιν τῆς χώρας τῶν Αἰγυπτίων διεξάγει παρὰ Διοδώρῳ ὁ Σεσόωσις.

Παρὰ Διοδώρῳ ὡσαύτως λόγου γινομένου περὶ τῶν νομοθετῶν τῆς Αἰγύ-

* Τμήμα τι τῆς παρούσης ἐργασίας ἐδημοσιεύθη ἤδη ἐν τῷ περιοδικῷ ἡμῶν συγγράμματι : « Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν » 27 (1957) 292-339. Μετὰ τὸν πρόλογον (σσ. 292-296), ἐν ᾧ διαγράφεται ὁ πνευματικὸς, ἠθικὸς καὶ κοινωνικὸς χαρακτήρ τοῦ « Ἑλληνισμοῦ », γίνεται λόγος (σσ. 296-298) περὶ τοῦ ἐν ἀποσπάσμασι διασωθέντος ἔργου τοῦ Ἀρταπάνου καὶ περὶ τῶν διαφόρων ἐκδόσεων αὐτῶν. Ἐν συνεχείᾳ (σσ. 298-303) γίνεται λόγος περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Ἀρταπάνου, ὅστις εἶναι πιθανότατα Ἀλεξανδρινός τις Ἰουδαῖος ζήσας περὶ τὸ 100 π.Χ., καὶ ἐρμηνεύεται ὁ χαρακτήρ τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὁμοῦ μετὰ τῆς ἀναγραφῆς ἀπάσης τῆς οἰκείας βιβλιογραφίας. Μετὰ ταῦτα ἀναλύονται καὶ ἐρμηνεύονται τὰ τρία ἀποσπάσματα τῆς « Περὶ Ἰουδαίων » συγγραφῆς τοῦ Ἀρταπάνου καὶ δὴ καὶ εἰδικώτερον τὰ ἀποσπάσματα : « Ἀβραάμ » (σσ. 304-311), « Ἰωσήφ » (σσ. 311-324) καὶ « Μωυσῆς » (σσ. 325-339).

που καὶ ἄλλων χωρῶν πλησίον τοῦ πρώτου νομοθέτου τῆς χώρας ταύτης Μνεύου, ὅστις προσεποιήθη, ὅτι ὁ Ἐρμῆς ἔδωκεν αὐτῷ τοὺς νόμους¹, μνημονεύονται ὁ Μίνως καὶ ὁ Λυκοῦργος ἄλλοι τε πολλοὶ καὶ ὁ Μωυσῆς, ὅστις προσεποιεῖτο πάλιν, ὅτι ὁ θεὸς Ἰαὼ ἔδωκεν αὐτῷ τοὺς νόμους. Ὁ Σεσόωσις ἀναγράφεται ἔνταῦθα ὑπὸ τοῦ Διοδώρου ὡς τρίτος νομοθέτης τῆς Αἰγύπτου².

Τὸ ἀπαρέμφατον: « ἀποτάξαι » εἶναι, καθὰ καὶ τὸ « διελεῖν », ἀντικείμενον τοῦ νοουμένου « φησί ». Τὸ ρῆμα: « ἀποτάσσειν » ἔχει τὴν ἔννοιαν τοῦ « ὀρίζειν », « ἐπιβάλλειν », « παρέχειν » καὶ συντάσσεται οὕτω, καθὰ φέρ' εἰπεῖν καὶ τὸ « λέγειν », τὸ « διδόναι » κ.οὔ.κ., μετὰ δύο ἀντικειμένων: ἀμέσου ἐκφερομένου κατ' αἰτιατικὴν καὶ ἐμμέσου ἐκφερομένου κατὰ δοτικὴν.

¹ Πρὸ βλ. τὸ ἀναγραφὴν ἤδη ἀνωτέρω ἐν μεταφράσει χωρίον Διογ. Λαερτ. προοίμ. 114 (= FHG II [1848] 388b: Hecat. Abd. fr. 7 = F Gr. Hist. III A [1954] 13: 264. Hecat. v. Abd. F 1): « ἔθεσαν δὲ (sc. οἱ Αἰγύπτιοι, ὡς Ἐκαταῖος τε καὶ Ἀρισταγόρας ἱστοροῦσιν) καὶ νόμους ὑπὲρ δικαιοσύνης, οὓς εἰς Ἐρμῆν ἀνήνεγκαν ». Ἡ πληροφορία αὕτη εἶναι ἀξία ἰδιαίτερας προσοχῆς ἐν ἀναφορᾷ κυρίως πρὸς τὰ κατωτέρω λεχθησόμενα περὶ τῆς εὐρέσεως τῆς γραφῆς ὑπὸ τοῦ Μωυσεῶς καὶ τῆς ἀγωγῆς οὕτω τοῦ πατριάρχου τούτου καὶ νομοθέτου τῶν Ἰουδαίων εἰς σχέσιν μετὰ τοῦ Ἐρμού - Θώθ.

² Ὁ E. Schwartz, Hekataios von Teos ἐν: Rhein. Mus. N. F. 40 (1885) 227 διατείνεται, ὅτι τὰ κεφάλαια 94 καὶ 95 τοῦ πρώτου βιβλίου τῆς « Βιβλιοθήκης » τοῦ Διοδώρου οὐδαμῶς ὁ ἱστορικός οὗτος ἤντησεν ἐκ τοῦ Ἐκαταίου. Σχετικῶς ἐπάγεται ὁ Schwartz σειρὰν λίαν ἰσχυρῶν ἐκ πρώτης ὄψεως τεκμηρίων. Ἐν I 94, 1 ὁ πρώτος βασιλεὺς τῆς Αἰγύπτου καλεῖται « Μνεύης », οὗτος ὁμοῦς ἀλλαχοῦ: I 43, 5·45, 1 κέξ. — 89, 3, ἔνθα ὁ Διόδωρος τὰς πληροφορίας αὐτοῦ πράγματι ἐκ τοῦ Ἐκαταίου ἀντλεῖ, « Μνήας » καλεῖται ἐν I 94, 3 μνημονεύεται ὡς βασιλεὺς τῆς Αἰγύπτου ὁ Σάσυχις, ἀνὴρ συνέσει διαφέρων, ὅστις τοῖς ὑπάρχουσι νόμοις ἄλλα τε προσέθηκε καὶ τὰ περὶ τὴν τῶν θεῶν τιμὴν ἐπιμελέστατα διέταξεν, εὐρετῆς δὲ καὶ γεωμετρίας ἐγένετο καὶ τὴν περὶ τῶν ἀστρῶν θεωρίαν τε καὶ παρατήρησιν ἐδίδαξε τοὺς ἐγχωρίους, περὶ τούτου ὁμοῦς οὐδεὶς λόγος γίνεται ἐν I 45 κέξ., ἔνθα ὁ Διόδωρος τὸν Ἐκαταῖον ἔχων ὡς πηγὴν παρέχει ἡμῖν κατάλογον τῶν βασιλέων τῆς Αἰγύπτου πᾶν τέλος, ὅπερ περὶ τῶν βασιλέων Βοκχόριδος καὶ Ἀμάσιος λέγεται ἐν τοῖς κεφαλαίοις 94 καὶ 95, οὐχὶ παντελῶς ἀρμόζει τοῖς ἀντιστοίχοις χωρίοις τῆς ὑπὸ τοῦ Διοδώρου κατὰ τὸν Ἐκαταῖον ἀναπτυσσομένης ἱστορικῆς διηγήσεως: I 65, 1·68, 1 κέξ. — Παρὰ ταῦτα σημειωτέον ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅτι τὴν ἐν I 94, 2 παρεχομένην ἡμῖν πληροφορίαν, καθ' ἣν ὁ Μωυσῆς προσεποιεῖτο, ὅτι ὁ Ἰαὼ ἔδιδεν αὐτῷ τοὺς νόμους, ἤντησε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ Διόδωρος ἐκ τοῦ Ἐκαταίου, διότι ἐναργέστατα ὁμοιάζει τῷ περιεχομένῳ τοῦ χωρίου XL 3, 6 τοῦ Διοδώρου (= V [1868] 181, 24 κέξ. Dindorfius) = Φωτ. βιβλ. 244. Διοδ. (= II [1825] 380b 18 κέξ. Bekkerus) = FHG II (1948) 392b: Hecat. Abd. fr. 13 = F Gr. Hist. III A (1954) 14: 264. Hecat. v. Abd. F 6: « προσγέγραπται δὲ καὶ τοῖς νόμοις ἐπὶ τελευτῆς, ὅτι Μωυσῆς ἀκούσας τοῦ θεοῦ τάδε λέγει τοῖς Ἰουδαίοις », ὅπερ ἀνήκει ἀποσπάσματι τινι τοῦ ἱστορικοῦ τούτου κατακλειομένου δια τῶν λέξεων: « ...περὶ μὲν τῶν Ἰουδαίων Ἐκαταῖος ὁ Μιλήσιος (deb. Ἀβδηρίτης) ταῦτα ἱστόρηκεν ».

Οὕτω θὰ ἤρκει ἐνταῦθα ἡ γραφή: « καὶ ἐκάστω τῶν νομῶν ἀποτάξει τὸν θεὸν » ὑπὸ τὴν ἔννοιαν βεβαίως, ὅτι ὁ Μωυσεῖς ὥρισεν ἐκάστω νομῶ ἴδιόν τινα θεὸν πρὸς σεβασμὸν καὶ λατρείαν αὐτοῦ. Παρὰ ταῦτα χάριν σαφηνείας προστίθησιν ὁ Ἀρτάπανος ἀνάρθως καὶ τὸ ἀπαρέμφατον τοῦ παθητικοῦ μέλλοντος τοῦ « σέβεσθαι »: « σεφθήσεσθαι » ἔχον, ὡς γνωστόν, ἐνεργητικὴν μεταβατικὴν σημασίαν. Τὸ ἀπαρέμφατον τοῦτο εἶναι συντακτικῶς ἢ ἀπαρέμφατον τοῦ σκοποῦ, ὅπερ τίθεται, ὡς γνωστόν, πρὸς ἀπωτέραν τιὰ καὶ ἔμμεσον οὕτως εἰπεῖν συμπλήρωσιν τῆς ἐννοίας ρημάτων δόσεως, λήψεως, ἐκλογῆς, ἀνακηρύξεως, ἐγκαταστάσεως κ.ο.κ. δηλωτικῶν καὶ ἔχει τὴν ἔννοιαν ἐπιδιωκομένου τινὸς ἢ δυνατοῦ ἀποτελέσματος, οἷον: « τοῖς Αἰγινήταις οἱ Λακεδαιμόνιοι ἔδοσαν Θυρέαν οἰκεῖν » Θουκ. Π 27, 2, ἢ ἀπαρέμφατον ἀντικειμενικόν, ὅπερ τίθεται πρὸς εὐθειαν καὶ ἄμεσον οὕτως εἰπεῖν συμπλήρωσιν τῆς ἐννοίας ρημάτων ἐπιθυμίας, ἐφέσεως, βουλήσεως, ἰσχύος, ἐπιταγῆς κ.ο.κ. δηλωτικῶν, οἷον: « Πηλεὺς μὲν ᾧ παιδί γέρων ἐπέτελλ' Ἀχιλῆϊ | αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπέροχον ἔμμεναι ἄλλων » Ὀμ. Ἰλ. Α 783 κξξ.¹ — Τὸ « σεφθήσεσθαι » δύναται ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅπως ἀναλάβῃ ἀμφοτέρους τοὺς συντακτικούς τούτους χαρακτήρας, τὸν πρῶτον μὲν, ἂν θεωρήσωμεν τό, ἐξ οὗ ἐξαρθᾶται, ρῆμα: « ἀποτάσσειν » ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς δόσεως καὶ τῆς χορηγίας, τὸν δεύτερον δέ, ἂν θεωρήσωμεν τὸ ρῆμα τοῦτο ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς βουλήσεως καὶ ἐπιταγῆς. Ἐπὶ τῆς δευτέρας ταύτης περιπτώσεως ἡ αἰτιατικὴ: « τὸν θεὸν » ἀποσπάται τῆς ἀντικειμενικῆς αὐτῆς μετὰ τοῦ « ἀποτάξει » συνδέσεως καὶ συνάπτεται πλέον ὡς ἀντικείμενον μετὰ τοῦ « σεφθήσεσθαι », ὅπερ κατέχει πλέον τὴν ὑπὸ τῆς αἰτιατικῆς ταύτης πρότερον κατεχομένην θέσιν τοῦ ἀντικειμένου τοῦ « ἀποτάξει ». Ἐπ' ἀμφοτέρων ὁμως τῶν περιπτώσεων θὰ ἀνέμενε τις τὸ ἀπαρέμφατον τοῦτο θεωρούμενον ὑπὸ τὴν τελικὴν ταύτην ἔννοιαν αὐτοῦ καὶ ὑφὴν ἐν χρόνῳ ἢ ἀορίστου: « σεφθῆναι » πρὸς συνοπτικὴν ἀπλῶς καὶ ἄχρονον δήλωσιν τῆς ἐκτελέσεως θρησκευτικοῦ τινος καθήκοντος ἢ ἐπὶ τὸ ὀρθότερον ἐνεστῶτος: « σέβεσθαι » πρὸς δήλωσιν παρατακτικῆς τινος καὶ διαρκοῦς ἀσκήσεως τοῦ καθήκοντος τούτου τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ. Μετὰ τὴν γραμματικὴν ταύτην διαλεύκανσιν τῆς προτάσεως ταύτης παρίσταται ἀνάγκη διασαφήσεως τῶν ἐν αὐτῇ ὑπαρχόντων θρησκευολογικῶν προβλημάτων.

Ἐχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν τόδε τὸ σημεῖον, ὅτι δηλαδὴ Ἰουδαῖος εἶναι ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου, ὅστις ἓνα μόνον Θεὸν δέχεται ποιητὴν καὶ παντοδύναμον κυβερνήτην τοῦ σύμπαντος κόσμου, τὸν Ἰεχωβά, ἠθέλησαν λόγοιό τινες, ὅπως τῇ φράσει: « τὸν θεὸν » ἀποδώσωσι τὴν ἔννοιαν τοῦ

¹ Προβλ. προχείρως R. Kühner - B. Gerth, Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache. Satzlehre. II, Leverkusen 1955⁴, σ. 16 κξξ. (= § 473, 7)· σ. 5 κξξ. (= § 473, 1 κξξ.).

διὰ τοῦ ἄρθρου δῆθεν συντελουμένου ἀσθηροῦ καθορισμοῦ τοῦ ἑνὸς μόνου καὶ ἀληθινοῦ τούτου Θεοῦ τῶν Ἑβραίων. Πῶς θὰ ἐπετρέπετο, ὅπως ὁ Ἄρτάβανος ἐμφανίσῃ ἡμῖν τὸν Μωυσῆα εἰσηγούμενον ἐν Αἰγύπτῳ τὸ εἰδωλολατρικὸν θρησκευτικὸν σύστημα τῆς πολυθεΐας; Οὕτω τὴν ἐν λόγῳ φράσιν μεταφράζει γερμανιστὶ ὁ Dähne μὲν¹ διὰ τῆς φράσεως: das göttliche Wesen (= « τὴν θεϊαν οὐσίαν »), ὁ Herzfeld δὲ² διὰ τῆς φράσεως: den Gott (« τὸν Θεόν »). Δι' ἀμφοτέρων τῶν φράσεων τούτων νοεῖται προφανῶς εἰς καὶ μόνος Θεός, ὁ ἀληθινὸς Θεὸς τῶν Ἑβραίων³. Νομίζω, ὅτι λίαν ἄστοχος εἶναι τοιαύτη τις τοῦ πράγματος ἐρμηνεία. Εὐρυμαθέστατος αἰγυπτιολόγος, ὁ Brugsch, καταδεικνύει ἡμῖν τοῦτο ἐναργέστατα. Ἐν σχέσει πρὸς τὰς πολιτικὰς ἀρχὰς καὶ τὰς θεότητας ἐκάστου νομοῦ τῆς Αἰγύπτου λέγει οὗτος⁴, ὅτι ἕκαστος νομὸς τῆς τε ἄνω καὶ κάτω Αἰγύπτου ἀπειρογάετο κράτος ἐν κράτει. Ἐκαστος νομὸς εἶχε πολιτικὴν αὐτοτέλειαν καὶ ἐθεμελίωσεν τὴν ἰσχὺν καὶ τὸ μεγαλεῖον αὐτοῦ ἐπὶ τῆς δόξης καὶ τῆς τιμῆς τοῦ νομάρχου αὐτοῦ, ἐπὶ τῆς ἐνδεχομένης συγγενείας τούτου μετὰ τῶν κυβερνώντων βασιλικῶν οἴκων ἢ ἐπὶ τῶν κηδεσιτῶν αὐτοῦ μετὰ τῶν οἰκογενειῶν νομαρχῶν γειτονικῶν νομῶν. Τὸ κέντρον τῶν νομῶν ἀπετέλουν αἱ μητροπόλεις, ἐν αἷς εἶχον τὴν ἔδραν αὐτῶν οἱ νομάρχαι καὶ αἱ τοπικαὶ θεότητες. Ἡ πολιτικὴ αὕτη ἀπομόνωσις ἐκάστου νομοῦ ἠϋξάνετο ἔτι καὶ λόγῳ τῆς ἀνομοιότητος τῶν θρησκευτικῶν τελετῶν καὶ τῆς λατρείας καὶ περαιτέρω λόγῳ τῶν μετὰ τῆς ἀνομοιότητος ταύτης εὐλόγως τε καὶ φυσικῶς συνημμένων διαφορῶν τῶν θεολογικῶν ἀντιλήψεων καὶ γνωμῶν τῶν οἰκείων συλλόγων καὶ ἑταιρειῶν τῶν ἱερέων. Παρὰ τούτοις διακαῆς πάντοτε ἦτο ὁ ζῆλος τῆς ὑψώσεως τῆς τιμῆς μὲν τοῦ οἴκου τοῦ νομάρχου αὐτῶν μέχρι τῶν κορυφῶν τῆς σεμνῆς καὶ ἀκτινοβόλου εὐπρεπείας τοῦ βασιλέως, τῆς θεότητος δὲ αὐτῶν μέχρι τῆς λαμπρᾶς θέσεως τῆς σταθερᾶς καὶ ἀκλονήτου ἡγεμονίας μεταξὺ πασῶν τῶν λοιπῶν θεοτήτων τῆς χώρας. Οὕτως οὐχὶ σπάνιον ἦτο τὸ φαινόμενον τῆς μεταχωρήσεως τῆς θέρμης τῆς θρησκευτικῆς ζηλοτυπίας εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ πολιτικοῦ βίου καὶ τοῦ συνδυασμοῦ οὕτω τῆς ἐγκαταστάσεως καὶ τῆς πτώσεως τῶν θεοτήτων τῶν νομῶν μετὰ τῆς ἀλλαγῆς τῶν κυβερνώντων βασιλικῶν οἴκων. Πάντων τῶν πραγμάτων τούτων πληθὺν μαρτυριῶν καὶ ἀποδείξεων παρέχει ἡμῖν ἡ ἱστορία τῶν μνημείων τῆς Αἰγύπτου. Κατὰ τὴν ἀνάλυσιν τοῦ Β 4 ἐσημειώθη, ὅτι πρὸς ἀπόκρουσιν πανταχόθεν κατὰ τῶν Ἰου-

¹ Aug. F. Dähne, ἔ.ἀ., II (1834) 201.

² L. Herzfeld, ἔ.ἀ., III (1857) 484.

³ Τὴν αὐτὴν γνώμην πιθανώτατα ἔχουσι καὶ ὁ Gaisford, ὁ Vigerus καὶ ὁ Müllerus (FHG), οἵτινες ἐν τῷ οἰκείῳ κειμένῳ αὐτῶν γράφουσιν: « Θεόν », ἦτοι διὰ κεφαλαίου ἀρκτικοῦ γράμματος, ὥσει τὸ ὄνομα τοῦτο κύριον ἦτο. Περὶ τῆς οἰκείας λατινικῆς μεταφράσεως τοῦ Vigeri: ...numini colendo γενήσεται λόγος κατωτέρω.

⁴ H. Brugsch, Geographische Inschriften, I (1857) 130 κἑξ.

δαίων ἐκτοξευομένων μορφῶν, καθ' ἃς οὗτοι κατεφρόνουν τῶν ξένων θρησκειῶν καὶ κατέλυον τοὺς οἴκους λατρείας αὐτῶν, οὐχὶ σπανίως παρέχει ἡμῖν ὁ Ἀρτάπανος εἰδήσεις ἱστορικοῦ δῆθεν χαρακτήρος, καθ' ἃς ἐπιφανεῖς προσωπικότητες τοῦ λαοῦ τούτου κατέστησάν ποτε ἰδρυταὶ τῆς θρησκείας ξένων λαῶν. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐπιτελεῖ ἐκεῖ μὲν ὁ Ἰωσήφ, ἐνταῦθα δὲ ὁ Μωυσῆς. Κατὰ ταῦτα λίαν ὀρθῶς ὁ Freudenthal¹ μεταφράζει γερμανιστὶ τὴν ἐν λόγῳ φράσιν: « τὸν θεὸν » διὰ τῆς φράσεως: je einen besonderen Gott (= « ἀνὰ ἓνα ἴδιον θεὸν ») καὶ λίαν ὀρθῶς οὕτω συνάπτων ταύτην μετὰ τῶν προηγουμένων παρέχει ἡμῖν τὴν ἐννοίαν, ὅτι ὁ Μωυσῆς διέταξεν ἐν ἐκάστῳ τῶν 36 νομῶν τὴν λατρείαν ἰδιαιτέρου τινός, αὐτοτελοῦς καὶ ἀνεξαρτήτου τῶν ἄλλων θεοῦ. Ἐφ' ὅσον ὁ Ἀρτάπανος ἤθελεν, ὅπως τῷ ἀναγνώστῃ τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἐμφανίσῃ τὸν Μωυσέα ὡς τινα ἰδρυτὴν τῆς αἰγυπτιακῆς θρησκείας, τότε ὤφειλεν, ὅπως περιγράψῃ ἔργα αὐτοῦ θεμελιουῦντα ἐν τῇ θρησκείᾳ ταύτῃ εἰκόνας λατρείας οὐχὶ διαφόρους ἐκείνων, ἃς παρέδιδεν ἡ ἱστορία τῆς Αἰγύπτου καὶ αἵτινες ὑπῆρχον εἰσέτι ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ. Ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει ὁ Μωυσῆς θὰ ἦτο οὐχὶ ἰδρυτῆς, ἀλλὰ καταλυτῆς, τῆς θρησκείας τῶν Αἰγυπτίων.

Μέχρι τοῦδε ἀπέταξεν ὁ Μωυσῆς ἐκάστῳ τῶν 36 νομῶν τὸν ἴδιον αὐτοῦ θεὸν πρὸς λατρείαν. Καθὰ περαιτέρω ἐν τῷ ἐν λόγῳ χωρίῳ λέγεται, ἀπέταξεν ἔτι ὁ Μωυσῆς τοῖς « ἱερεῦσι » τὰ « ἱερὰ γράμματα ». Καὶ ἐνταῦθα ἔχομεν πάλιν δύο ἀντικείμενα τοῦ νοουμένου « ἀποτάξαι », ὧν τὸ κατ' αἰτιατικὴν μὲν ἄμεσον, τὸ κατὰ δοτικὴν δὲ ἔμμεσον, εἶναι. Ὀλίγον κατωτέρω, ἐν ἀρχῇ δηλαδὴ τῆς παραγράφου 6, λέγεται: « διὰ ταῦτα οὖν τὸν Μωυσὸν ὑπὸ τῶν ὄχλων ἀγαπηθῆναι καὶ ὑπὸ τῶν ἱερέων ἰσοθέου τιμῆς καταξιωθέντα προσαγορευθῆναι Ἐρμῆν διὰ τὴν τῶν ἱερῶν γραμμάτων ἐρμηνείαν »². Ἡ φράσις αὕτη παρέχει ἡμῖν ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὴν ἀσφαλῆ κλεῖδα καθαρᾶς τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου καὶ εὐστόχου ἐρμηνείας. Διὰ τῶν « ἱερῶν γραμμάτων » οὐδὲν ἄλλο νοεῖται ἢ τὰ ἱερογλυφικὰ γράμματα, ἅτινα βεβαίως οὐχὶ ἀπλῶς « ἀπέταξε », τ.ἔ. καθώρισε καὶ ἐπέβαλεν, ὁ Μωυσῆς τοῖς ἱερεῦσιν, ἀλλ' ἐδίδαξε πολλῶ μᾶλλον αὐτούς³. Κατὰ ταῦτα τὸ νοούμενον ἐνταῦθα

¹ J. Freudenthal, ἔ.ἀ., II (1875) 147.

² Περὶ τοῦ « Ἐρμοῦ » πρὸβλ. προχείρως W. H. Roscher - Chr. Scherer, ἄρθρον Hermes (Ἐρμῆς) ἐν: Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie I 2 (1886 - 1890) 2342 κέξ. — 2390 κέξ. — L. Preller - C. Robert, ἔ.ἀ., I: Theogonie und Götter (1894⁴) κατὰ τὸ Generalregister, σ. 887b κέξ ἐν λ.: Hermes' O. Gruppe, Griech. Mythol. u. Religionsgesch., I, II (1906) κατὰ τὸ Verzeichnis der Eigennamen, II (1906) 1769b κέξ. ἐν λ.: Hermes' S. Eitrem, ἄρθρον Hermes (1) ἐν: RE VIII 1 (1912) 738 κέξ.

³ Καὶ ὁ Εὐπόλεμος, ὃν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶχεν ἐπὶ τοῦ προκειμένου πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ Ἀρτάπανος, λέγει παρ' Εὐσεβ. εὐαγγ. προπαρ. IX 26, 1 (= Die grie-

« ἀποτάξει » μεταποιεῖται πως ἐννοιολογικῶς καὶ ἀναλαμβάνει ἐλαφρῶς τὴν σημασιολογικὴν ἀπόχρωσιν τῆς ἐπιβολῆς θρησκευτικοῦ τινος ἐθίμου ἢ λειτουργήματος ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὴν λεπτομέρειαν τῆς διασαφήσεως τοῦ χαρακτηῆρος καὶ τῆς ὑφῆς αὐτοῦ διὰ τῆς δεούσης διδασκαλίας ἐκ μέρους τοῦ ἐπιτάσσοντος αὐτό. Μόνον ὑπὸ τὴν ἐρμηνείαν ταύτην ἔχει ὁ Μωυσῆς τὸ δικαίωμα, ὅπως προσαγορευθῆ διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ θεοῦ Ἐρμουῦ, τοῦ αἰγυπτιακοῦ θεοῦ Θώθ¹. Ἡ ἔξομοίωσις αὕτη τοῦ Μωυσεῶς πρὸς τὸν θεὸν Ἐρμῆν - Θώθ καθίστατο εὐχερῆς λόγῳ τῆς εὐρέως κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους διαδεδομένης γνώμης Εὐημέρου τοῦ Μεσσηνίου, καθ' ἣν οἱ θεοὶ καὶ μεταξὺ αὐτῶν καὶ ὁ Ἐρμῆς - Θώθ οὐδὲν ἄλλο ἢσάν ποτε ἢ σοφοὶ τινες ἀνθρώποι μετ' ἑξαιρέτων πνευματικῶν, ἠθικῶν καὶ σωματικῶν πλεονεκτημάτων, εὐεργέται τῆς ἀνθρωπότητος, οἵτινες μόνον μετὰ τὸν θάνατον αὐτῶν ἐτιμῆθησαν καὶ ἐλατρεύθησαν ὡς θεοί². Οὕτως ἐν τῷ ὄνειροπόλῳ καὶ εὐδι-

chischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte I [1914] 519, 5 κέξ. Mras) = F Cr. Hist. III C 2 (1958) 672 : 723. Eurpol. F 1, ὅτι ὁ Μωυσῆς πρῶτος σοφὸς ἐγένετο καὶ γράμματα παρέδωκε τοῖς Ἰουδαίοις πρῶτος, παρὰ τῶν Ἰουδαίων δὲ παρέλαβον οἱ Φοίνικες ταῦτα, οἱ Ἕλληνες δὲ παρὰ Φοινίκων.

¹ Περὶ τοῦ « Θώθ » πρβλ. προχείρως G. Roeder, ἄρθρον Thoth ἐν: Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie V (1916 - 1924) 825 κέξ. — A. R u s c h, ἄρθρον Thoth ἐν: RE VI A 1 (1936) 351 κέξ. — Φίλων ὁ Βύβλιος λέγει περὶ τοῦ Σαγχουνιάθανος παρ' Εὐσ. εὐαγγ. προπαρ. I 9, 24 (= Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte I [1954] 40 κέξ. Mras) = FHG III (1849) 563b κέξ. : Phil. Bybl. fr. 1, 4 = F Gr. Hist. III C 2 (1958) 804 : 790. Phil. v. Bybl. F 1, ὅτι οὗτος ἀνὴρ πολυμαθῆς καὶ πολυπράγμων γενόμενος καὶ ποθῶν, ὅπως μάθῃ, πῶς ἔξ ἀρχῆς τὰ πάντα συνέστησαν, ἰδιαιτέραν φροντίδα ἐπεδείξατο περὶ τὴν ἔρευναν τῶν συγγραφῶν τοῦ Ταάτου γνώσκων, ὅτι ἐκ πάντων, οἵτινες εἶδον τὸ φῶς τοῦ ἡλίου, πρῶτος ὁ Τάατος ἦτο ὁ τῶν γραμμάτων τὴν εὐρεσιν ἐπινοήσας καὶ ὁ ἀρχὴν ποιησάμενος τῆς γραφῆς ὑπομημάτων κρηπίδα οὕτω βαλόμενος τοῦ λόγου. Τὸν Τάατον τοῦτον οἱ Αἰγύπτιοι μὲν « Θωύθ », οἱ Ἀλεξανδρεῖς δὲ « Θώθ », οἱ Ἕλληνες δὲ « Ἐρμῆν » ἐκάλεσαν. Πρβλ. ἐτι σχετικῶς αὐτ. 10, 14 (= αὐτ., σ. 46, 10 κέξ.) = αὐτ., p. 567a : fr. 2, 11' 10, 43 (= αὐτ., σ. 51, 16 κέξ.) = αὐτ., p. 570b : fr. 5' 10, 45 κέξ. (= αὐτ., σ. 52 κέξ.) = αὐτ., p. 571b κέξ. Cic. de nat. deor. III 22, 56 : ...quintus, quem colunt Pheneathae, qui Argum dicitur interemisse ob eamque causam Aegyptum profugisse atque Aegyptiis leges et litteras tradidisse: hunc Aegyptii Theyt appellant eodemque nomine anni primus mensis apud eos vocatur. Πρβλ. Αἰλ. περὶ ζώων XII 4.

² Περὶ τοῦ « Εὐημέρου » πρβλ. προχείρως F. Jacoby, ἄρθρον Euemeros von Messene ἐν: RE VI 1 (1902) 952 κέξ. — W. v. Christ - W. Schmid - O. Stählin, ἔ.ά., II 1 (1920⁶) 231 κέξ. — 299. 613. Ὁ Εὐήμερος ἔγραψε μεταξὺ ἄλλων καὶ τὸ περιφημον ἐκεῖνο ἔργον, ὅπερ ἐπεγράφετο : « Ἰερὰ ἀναγραφή », ἐν ᾧ, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν διασωθέντων ἡμῖν ὀλίγων ἀποσπασμάτων αὐτοῦ, ἡρμῆνευεν ὁ Ἕλληνας οὗτος φιλόσοφος καὶ ἱστορικὸς τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἐντελῶς ὀρθολογιστικῶς τὴν

νήτω λογισμῷ τοῦ δοξομανοῦς Ἰουδαίου τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων οὐχὶ δυσχερὲς ἦτο ἡ συγκρητιστικὴ ἀναχώνουσις Ἑλληνός τινος ἤρωος, τοῦ Μουσαίου, μετ' Αἰγυπτίου τινὸς θεοῦ, τοῦ Ἑρμοῦ - Θωθ, πρὸς συγκρότησιν τῆς σεπιτῆς προσωπικότητος τοῦ μεγάλου καὶ θεοπνεύστου νομοθέτου τοῦ περιουσίου λαοῦ τῶν Ἑβραίων¹. Ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην τῆς παρὰ τοῖς ἱερεῦσι ἐκ μέρους τοῦ Μωυσέως διδασκαλίας τῶν ἱερῶν γραμμάτων θὰ ἠδύνατό τις, ὅπως ἐπαγάγηται ἐνταῦθα πρὸς σύγκρισιν καὶ παραβολὴν πληθώραν ἀρχαίων περὶ « εὐρετὰς » τῆς γραφῆς παραδόσεων². Ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ ἀμφισβητεῖ οὕτως ὁ Μωυσῆς τὸ ὑψηλὸν ἀξίωμα ἐνδόξου πρωτείας οὐ μόνον πρὸς θεοῦς ἢ ἤρωας τῆς Ἑλλάδος ἢ πρὸς τὸν Ὁρφέα³ καὶ τὸν Ἑλληνα Μουσαῖον⁴ εἰδικώτερον, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν Θωθ πρὸ παντὸς καὶ τὴν Ἴσιν, ἦτοι πρὸς Αἰγυπτίους θεοὺς⁵. Κατὰ λίαν ἐναργῆ καὶ ἀπτόν τρόπον ἔχομεν ὄντως ἐνταῦθα ἐνώπιον ἡμῶν τὴν εἰκόνα τοῦ « θεανθρώπου », τοῦ « νέου Ἑρμοῦ » οὕτως εἰπεῖν, ὁμοῦ βεβαίως μετὰ τῶν ἰδιορρυθμῶν ἐκείνων χρωμάτων γνησίας τινὸς ἑλληνικῆς χαρᾶς καὶ ὑπερηφανίας ἐπὶ τῇ « εὐστόχῳ » ἐτυμολογικῇ διασαφήσει τοῦ θείου ὀνόματος. Ἐσωτερικὴ τις συγγένεια καὶ συνάφεια μετὰ τοῦ ἔργου τοῦ Ἑκαταίου, ὡς τοῦτο ἐν πολλοῖς παραδίδεται ἡμῖν ὑπὸ τοῦ Διοδώρου, ἀνακύπτει ἐνταῦθα πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν λίαν εὐκρινῶς καὶ σαφῶς. Παρὰ Διοδώρῳ⁶ ἀναγινώσκομεν, ὅτι ὑπὸ τοῦ Ὀσίριδος ὁ Ἑρμοῦς μάλιστα πάντων ἐπιμᾶτο, διότι ὁ θεὸς οὗτος κυρίως ἦτο πεπροικισμένος ὑπ' ἐξόχου εὐφυΐας καὶ δεξιότητος πρὸς ἐπίνοιαν πάντων ἐκείνων, αἵτινα δύνανται, ὅπως ὠφελήσωσι τὸν κοινὸν βίον. Ὑπὸ τοῦ Ἑρμοῦ πρῶτον διηρθρώθη ἡ κοινὴ διάλεκτος καὶ πολλὰ τῶν ἀνωνύμων ἔτυχον προσηγορίας. Οὗτος εὗρε τὰ γράμματα καὶ διέταξε τὰ περὶ τὰς τιμὰς τῶν θεῶν καὶ τὰ περὶ τὰς θυσίας. Ὁ Ἑρμοῦς ἐγένετο πρῶτος παρατηρητῆς τῆς τάξεως τῶν ἀστρῶν καὶ τῆς ἀρμονίας τῶν φθόγγων καὶ τῆς φύσεως. Οὗτος εὗρε τὰς παλαιστρας καὶ οὗτος πάλιν ἐπεμελήθη τῆς εὐρυθμίας καὶ τῆς περὶ τὸ

γένεσιν τῶν θεῶν, οἵτινές ποτε οὐδὲν ἄλλο ἦσαν ἢ ἄνθρωποι ἕξοχοι πολλὰς τῇ ἀνθρωπότητι προσενεγκόντες ὑπηρεσίας.

¹ Περὶ θεοτήτων τῆς Αἰγύπτου θεωρουμένων ὑπ' ἀνθρωπίνην μορφήν καὶ παραστάσιν πολλὰ ἐκτίθεται ἡμῖν ὁ H. Kees, *Der Götterglaube im alten Ägypten*. Leipzig 1941 (= *Mitteilungen der vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft*. 45), σ. 109 κέξ.

² Πρβλ. Fr. Dornseiff, *Das Alphabet in Mystik und Magie*. Leipzig - Berlin 1922 (= *Στοιχεῖα. Studien zur Geschichte des antiken Weltbildes und der griechischen Wissenschaft*. 7.), σ. 2 κέξ.

³ Πρβλ. Orph. fr. (1922), p. 37: test. 123. Fr. Dornseiff, ἔ.ἀ., σ. 8 κέξ.

⁴ Πρβλ. Orph. fr. (1922), p. 51: test. 172. Fr. Dornseiff, ἔ.ἀ., σ. 8.

⁵ Πρβλ. Fr. Dornseiff, ἄντ., σ. 3. 7 κέξ.

⁶ Διόδ. I 15 κέξ. (= F Gr. Hist. III A [1954²] 25 κέξ.: 264. Hekat. v. Abd. F 25).

σῶμα πρεπούσης πλάσεως. Καὶ λύραν νευρίνην ἐποίησεν ὁμοίως ὁ Ἑρμῆς, τρίχορδον, μιμησάμενος ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ τὰς ὄρας τοῦ ἐνιαυτοῦ, ἕφ' ὅσον τρεῖς ὑπεστήσατο φθόγγους, ὁξύν τε δηλαδὴ καὶ βαρὺν καὶ μέσον, ἦτοι ὁξὺν μὲν ἀπὸ τοῦ θέρους, βαρὺν δὲ ἀπὸ τοῦ χειμῶνος καὶ μέσον τέλος ἀπὸ τοῦ ἕαρος. Καὶ τοὺς Ἑλληνας ἐδίδαξεν οὗτος τὰ περὶ τὴν ἐρμηνείαν, οὗ ἕνεκα «Ἑρμῆς» ὑπ' αὐτῶν ὠνομάσθη. Καὶ τῆς ἐλαίας τὸ φυτὸν αὐτὸς ὁμοίως εὔρεν, οὐχὶ δὲ ἡ Ἀθηναῖα, ὥς οἱ Ἕλληνες λέγουσιν. Παρὰ Διοδώρῳ πάλιν ἀναγινώσκωμεν ἀλλαχοῦ μὲν¹, ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι ἱερεῖς εὗρετὴν τῶν παιδείων καὶ τῶν τεχνῶν ἐμυθολόγουν τὸν Ἑρμῆν, ἀλλαχοῦ δέ², ὅτι ἡ Ἴσις καὶ ὁ Ἑρμῆς καὶ τελετὰς κατέδειξαν καὶ πολλὰ μυστικῶς εἰσηγήσαντο μεγαλύνοντες τοῦ θεοῦ Ὀσίριδος τὴν δύναμιν. Περὶ τῆς θεᾶς Ἴσιδος λέγει ὁ Πλούταρχος³, ὅτι ταύτην πολλοὶ μὲν τοῦ Ἑρμοῦ, πολλοὶ δὲ τοῦ Προμηθέως, ἐθεώρουν θυγατέρα, ὧν τὸν Προμηθέα μὲν σοφίας καὶ προνοίας, τὸν Ἑρμῆν δὲ γραμματικῆς καὶ μουσικῆς, εὗρετὴν ἐνόμιζον. Διὰ τοῦτο καὶ τῶν ἐν Ἑρμοῦ πόλει εὗρισκομένων Μουσῶν τὴν προτέραν «Ἴσιν» ἅμα καὶ «Δικαιοσύνην» ἐκάλουν, ἐπειδὴ σοφὴ ἦτο καὶ ἐδείκνυε τὰ θεῖα «τοῖς ἀληθῶς καὶ δικαίως ἱεραφόροις καὶ ἱεραποστόλοις προσαγορευομένοις». «Ἑρμῆς» καὶ «Προμηθεὺς» εἶναι ἐνταῦθα ὀνόματα τοῦ λογίου θεοῦ, τοῦ θεοῦ τοῦ πνευματικοῦ φωτός, τοῦ θεοῦ τῆς σοφίας καὶ τῶν γραμμάτων Θωθ. Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ποιεῖται λόγον περὶ τοῦ Αἰγυπτίου Ἑρμοῦ⁴ ὡς περὶ συγγραφῆς βιβλίων περιεχόντων ὕμνους θεῶν, «ἐκλογισμὸν» βασιλικῆς βίβλου, ἐρμηνείαν τῆς κινήσεως τῶν ἀστέρων κ.ο.κ.⁵ Ὁ Θωθ ἦτο ὁ «βιβλιογράφος τοῦ μεγάλου κύκλου τῶν ἑννέα θεῶν»⁶. Πάσας τὰς ὑψηλὰς ταύτας λειτουργίας τοῦ Ἑρμοῦ-Θωθ προσγράφει νῦν ὁ φιλόδοξος Ἰουδαῖος Ἀρτάπανος τῷ ἐπιφανεῖ προγόνῳ αὐτοῦ Μωυσεῖ. Ὡς αἱ ἱεραὶ γραφαὶ τῶν Αἰγυπτίων ὁμοῦ τε καὶ κεχωρισμένως θεωρούμεναι προσγράφονται τῷ Ἑρμῆ-Θωθ ὡς θεόπνευστα ἔργα αὐτοῦ, οὕτω καὶ ἡ «Πεντάτευχος», τὸ ἀρχικὸν καὶ βασικὸν μῆμα τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἀποτελεῖ ἔργον τοῦ Μωυσεώς. Ὡς ὁ Ἑρμῆς-

¹ Διόδ. I 43, 6 (= αὐτ., σ. 31).

² Διόδ. I 20, 6 (= αὐτ., σ. 26). Ὁ Ἀριστόξενος παρὰ Στοβ. ἐκλ. I (1884) 20, 8 κέξ. Wachsmuth = FHG II (1848) 289: Aristox. Tarent. fr. 81 λέγει, ὅτι τὴν περὶ τοὺς ἀριθμοὺς πραγματείαν ἐθεώρουν οἱ Αἰγύπτιοι εἴρημα τοῦ Ἑρμοῦ, ὃν «Θωθ» ἐκάλουν.

³ Πλούτ. περὶ Ἴσ. καὶ Ὀσ. 3 (= ἡθ. p. 352a κέξ.).

⁴ Κλήμ. Ἀλεξ. στρωμ. VI 4, 35, 3 (= Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte II [1906] 448 κέξ. Stählin).

⁵ Πρβλ. Πλουτ. περὶ Ἴσ. καὶ Ὀσ. 61 (= ἡθ. p. 375 f). Ἰαμβλ. περὶ μυστ. 8, 1 (= p. 260 κέξ. Parthey [1857]). R. Lepsius, ἔ.ἀ., I (1849) 40.

⁶ Πρβλ. H. Brugsch, Geographische Inschriften, I (1857) 220. Πρβλ. ἔτι R. Reitzenstein, Poimandres, σ. 182.

Θῶθ « ἔρμηνευτὴς » τῶν θεῶν εἶναι, οὕτως εἶναι καὶ ὁ Μωυσῆς « ἔρμηνευ-
τὴς » τῆς θείας βουλήσεως¹. Ὁ τε Θῶθ καὶ ὁ Μωυσῆς εἶναι διδάσκαλοι τῆς
δικαιοσύνης· ἀμφοτέροι εἶναι νομοθέται². Ὁλίγον ἀνωτέρω παρ' Ἀρταπάνω
εἶδομεν τὸν Μωυσέα ὑπὸ τὴν λειτουργίαν τοῦ διδασκάλου τῶν Ἑλλήνων σο-
φῶν, οἵτινες ὅμως κατὰ τὰς πληροφορίες τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ γραμμα-
τείας ἐδιδάσκοντο ἐκάστοτε τὴν σοφίαν αὐτῶν παρὰ τῶν ἱερέων τῆς Ἡλιουπό-
λεως κατὰ τὰς συχνὰς ἐπισκέψεις τῆς χώρας αὐτῶν. Νῦν ἐπιτελεῖ ὁ Μωυσῆς
ἔργα, ἅτινα ἐπετέλεσάν ποτε μεγάλοι Αἰγύπτιοι σοφοί, οἵτινες διὰ τὰς ὑπ' αὐ-
τῶν τῆ ἀνθρωπότητι προσενεχθείσας μεγάλας ὑπηρεσίας ἐθεοποιήθησαν μετὰ
θάνατον. Ἡ εἰς νομοὺς διαίρεσις τῆς Αἰγύπτου, ἦν ἐνήργησέ ποτε ὁ Σεσόω-
σις, ἡ λατρεία τῶν πολλῶν θεῶν, ἦν συνέστησαν οἱ ἱερεῖς τῆς Αἰγύπτου, ἡ εὐ-
ρεσις τῆς γραφῆς, ἥτις ὑπῆρξεν ἔργον τοῦ Θῶθ, κ.οῦ.κ. οὐδὲν ἄλλο ἦσαν ἢ
ὑπερφυᾶ κατορθώματα τοῦ Μωυσέως. Ὁ πατριάρχης οὗτος τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ
κοσμεῖται ὑπὸ τοῦ Ἀρταπάνου, ἐμβριθοῦς ἀναντιρρήτως γνώστου τῆς ἱστο-

¹ Πρβλ. Ἐξόδ. 4, 12 κέξ.: « ...καὶ ἐγὼ ἀνοίξω τὸ στόμα σου καὶ συμβιβάσω σε, ὃ μέλλεις λαλῆσαι... » 20, 19: « ...λάλησον σὺ ἡμῖν καὶ μὴ λαλείτω πρὸς ἡμᾶς ὁ Θεός... ». Ἐν τῷ παπύρω J 395 τῆς πόλεως Leiden, ὃν ἐξέδωκε ὁ A. Dietrich, Abraxas. Studien zur Religionsgeschichte des spätern Altertums. Leipzig 1891 (= Festschrift Hermann Usener zur Feier seiner 25jährigen Lehrtätigkeit an der Bonner Universität dargebracht vom klassisch-philologischen Verein zu Bonn), σ. 154 κέξ., 167 κέξ. ἔχομεν ἱστορίαν τινὰ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου μετὰ καθαρῶς αἰγυπτιακοῦ χαρακτήρος ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μωυσέως ὡς συγγραφῆος.

² Σχετικῶς ἐγένετο ἀνωτέρω σύντομος λόγος. Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἤρκει ἡ ὑπαρξίς μικρῶν τινῶν μόνον σημείων ἐπαφῆς πρὸς συναγωγήν ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ συνδυασμὸν δύο διαφόρων κύκλων μύθων καὶ παραδόσεων. Παρὰ ταῦτα εἰς τὴν ἀναχώ-
νευσιν τοῦ Ἐρμού - Θῶθ μετὰ τοῦ Μωυσέως συνετέλεσε καὶ γλωσσικὴ τις τῶν ὀνο-
μάτων συγγένεια καὶ παρερμηνεῖα τούτων ὑπὸ τοῦ Ἀρταπάνου. Ἡ παρὰ Συγκέλλω
ἐν: CSHB I (1829) 117, 17 καὶ p. 233, 3 Dindorfius ἀπαντῶσα λέξις: « Τέθμω-
σις » ὡς δεύτερον ὄνομα τοῦ βασιλέως Ἀμόσιος δηλοῦσα τὸν « υἱὸν τοῦ Ἀσῆθ » ἦτο
πιθανώτατα τῷ Ἀρταπάνω γνωστὴ καὶ δὴ καὶ ὑπὸ τὸν τύπον ἴσως: « Θῶθμωσις ».
Ἐπὶ τὸ ὄνομα τοῦτο ἀνεγνώριζεν ὁ Ἀρτάπανος οὐχὶ τὸν « υἱὸν τοῦ Θῶθ », ἦν σημα-
σίαν ἐτυμολογικῶς ἡ λέξις αὕτη πράγματι ἔχει, ἀλλὰ τὸ διφυῆς ὄνομα τοῦ διφυοῦς
Μωυσέως: « Θῶθ - Μωσῆς » ἢ ἐπὶ τὸ ὀρθότερον τὴν ταυτότητα Θῶθ καὶ Μωυσέως.
Ὡς πρωταρχικὸν τύπον ἄλλως τε τοῦ βιβλικοῦ ὀνόματος τοῦ « Μωυσέως » θεωρεῖ ὁ
H. Ewald, ἔ.ἀ., I (1864³) 559 τὸ « Τῶτμωσις » (Totmose). Πρβλ. G. Parthey, ἔ.ἀ., σ. 117 ἐν λ.: Tethmosis. Ἡ αἰγυπτιακὴ λέξις: « σις » ἔχει ἀπλῶς τὴν
ἐννοίαν τοῦ « παιδός », τοῦ « τέκνου », τοῦ « υἱοῦ ». Πολλοὶ Φαραῶ ἐκαλοῦντο:
« Ἀμασις », « Ἀμωσις » ἢ « Τῶτμωσις » κ.οῦ.κ. Τὸ τελευταῖον τῶν ὀνομάτων τού-
των ἔφερε καὶ ἐπιφανῆς ἀγαματοποιός, οὕτινος ἔτι σήμερον ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ θαυ-
μάζονται τὰ υπέρροχα ἔργα, μάλιστα δὲ ἡ ἀσυγκρίτως ὄραία κεφαλὴ τῆς βασιλείου
τῆς Αἰγύπτου Nofretête: πρβλ. σχετικῶς H. Schäfer - W. Andrae, Die Kunst
des Alten Orients. Berlin 1925 (= Propyläen - Kunstgeschichte. II), σ. 336.

ρίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ Ἑλλήνων τε καὶ Αἰγυπτίων, διὰ τῶν πτερῶν ἀετῶν, οἵτινες διέσχισάν ποτε περιλάμπρως γῆν καὶ θαλάσσας ὑπερέτερον τινὸς πνευματικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου ἀπὸ τῆς Θράκης καὶ τοῦ Ὀλύμπου μέχρι τῶν Θηβῶν τῆς Αἰγύπτου καὶ τῶν νοτιωτάτων πηγῶν τοῦ ἱεροῦ Νείλου. Ἐν συνεχείᾳ ὀφείλει ὁ Μωυσῆς, ὅπως καταστῆ ὁ εἰσηγητὴς τῆς θεοποίησεως καὶ τῆς λατρείας ζώων, ἔργον τοῦτο πάλιν ἀρχαῖον τῶν σοφῶν ἱερέων τῆς Ἡλιουπόλεως.

Ἐν τῷ ἀνωτέρῳ καταγραφέντι τμήματι τῆς ἐν λόγῳ παραγράφου τοῦ τρίτου ἀποσπάσματος τοῦ Ἀρταπάνου ἔχομεν κυρίως πέντε ἀπαρεμφατικὰς προτάσεις, τάσδε: 1. « ἔτι δὲ τὴν πόλιν εἰς λς' νομοὺς διελεῖν »· 2. « καὶ ἐκάστῳ τῶν νομῶν ἀποτάξει τὸν θεὸν σεφθῆσθαι »· 3. « τὰ τε ἱερὰ γράμματα τοῖς ἱερεῦσι (sc. ἀποτάξει) »· 4. « εἶναι δὲ καὶ αἰλούρους καὶ κύνας καὶ ἴβεις » καὶ 5. « ἀπονεῖμαι δὲ καὶ τοῖς ἱερεῦσιν ἐξαιρετον χώραν ». Περὶ τῶν τριῶν πρώτων τῶν ἀπαρεμφατικῶν τούτων προτάσεων ἐγένετο ἤδη ἀνωτέρῳ ἐκτενὴς λόγος. Τό τε « διελεῖν » τῆς ὑπ' ἀριθ. 1 ἀπαρεμφατικῆς προτάσεως καὶ τὸ « ἀποτάξει » τῶν δύο ἀκολουθῶν ἀπαρεμφατικῶν προτάσεων (ἐπὶ τῆς δευτέρας τούτων νοεῖται τοῦτο) ἐξαρτῶνται ἐν θέσει ἀντικειμένου ἐκ τοῦ « φησὶ » τῆς φράσεως: « Ἀρτάπανός φησιν ». Ἐφ' ὅσον αὗται συνάπτονται πρὸς ἀλλήλας διὰ συμπλεκτικῶν συνδέσμων, οὐδαμῶς ἐπιτρέπεται, ὅπως χωρίσωμεν ταύτας ἀλλήλων διὰ κομμάτων τιθεμένων μετὰ τὸ « διελεῖν » καὶ τὸ « σεφθῆσθαι » (ὅπερ ἐξαρτᾶται βεβαίως οὐχὶ ἐκ τοῦ « φησὶν », ἀλλ' ἐκ τοῦ « ἀποτάξει » ἐν θέσει ἀντικειμένου αὐτοῦ). Παρὰ ταῦτα πλὴν τοῦ Freudenthal καὶ τοῦ Mras πάντες οἱ λοιποὶ ἐκδῶται τοῦ κειμένου τίθενται τὰ κόμματα ταῦτα ὁ Heineichen τίθεται κόμμα μετὰ τὸ « σεφθῆσθαι » μόνον. Διὰ τούτου δηλοῦσιν οὗτοι, ὅτι οὐδαμῶς κατενόησαν τὸ ἀληθὲς περιεχόμενον τοῦ χωρίου. Ἐν τῇ τετάρτῃ τῶν ἐν λόγῳ ἀπαρεμφατικῶν προτάσεων λέγεται, ὡς ἤδη ἀνωτέρῳ ἐσημειώθη, ὅτι ὁ Μωυσῆς ἀπέταξεν ἐκάστῳ νομῶ καὶ τὴν ἀφιέρωσιν τοῖς θεοῖς αἰλούρων τε καὶ κυνῶν καὶ ἴβειν: « εἶναι δὲ καὶ αἰλούρους καὶ κύνας καὶ ἴβεις ». Εἰς τὴν διαλεῦκανσιν τοῦ σημείου τούτου χωροῦμεν νῦν, ἐν ᾧ γίνεται λόγος περὶ τοῦ παραδόξου ἐκείνου παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις ἐθίμου τῆς λατρείας τῶν ζώων. Ἀποτελεῖ ὄντως ζήτημα δεόμενον ἰδίας τινὸς ἀναλύσεως καὶ ἐρεύνης ἢ ὑπόθεσις αὕτη, ἐν ᾗ ἐμφανίζεται ἡμῖν ὁ Μωυσῆς καθορίζων ἐκάστῳ νομῶ τὸ καθήκον σεβασμοῦ καὶ λατρείας ὀρισμένων ζώων καὶ περιβάλλοντων οὕτω ταῦτα δι' ἱερατικοῦ γοήτρου χρηγοῦντος αὐτοῖς κῦρος μείζον τοῦ κύρους τῶν νόμων. Τοιοῦτόν τι ἐγχείρημα εἶναι ὄντως ἀσύμφωνον πρὸς τὰς θρησκευτικὰς ἀρχὰς καὶ πεποιεθῆσαι τῶν Ἰουδαίων.

Ἐν πρώτοις παρατηρῶ, ὅτι τὸ ἀπαρέμφατον τῆς προτάσεως ταύτης: « εἶναι » ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ « ἀποτάξει » τῆς δευτέρας ἀπαρεμφατικῆς προτάσεως κατέχον θέσιν ἀντικειμένου αὐτοῦ. Διαφέρει ἢ ἀπαρεμφατικῆ αὕτη πρότασις τῆς δευτέρας καὶ τρίτης, αἵτινες διὰ τοῦ « ἀποτάξει » ἐκφέρονται,

ἐν ὠρισμένοις σημείοις. Ἐν τῇ πρώτῃ τῶν προτάσεων τούτων τὸ «ἀποτάξι», ἔφ' οὗ πάντοτε νοεῖται ὡς ὑποκείμενον: «τὸν Μώυσον», συντάσσεται, ὡς εἶδομεν, μετὰ δύο ἀντικειμένων, ἀμέσου τε (κατ' αἰτιατικὴν: «τὸν θεὸν») καὶ ἐμέσου (κατὰ δοτικὴν: «ἐκάστω τῶν νομῶν»), καὶ ἐνὸς ἀπαρεμφάτου τοῦ σκοποῦ («σεφθῆσθαι»). Ἐν τῷ ἀπαρέμφατον τοῦτο θεωρήσωμεν ὡς ἄμεσον ἐν θέσει ἀντικειμένου συμπλήρωμα τοῦ «ἀποτάξι», τότε τὸ «ἀποτάξι» τοῦτο συντάσσεται ἐν τῇ ἐν λόγῳ προτάσει μετὰ τοῦ μνημονευθέντος ἐμέσου κατὰ δοτικὴν ἀντικειμένου καὶ μετὰ τοῦ «σεφθῆσθαι» ὡς ἀμέσου ἀντικειμένου, ἔφ' οὗ πλέον ῥήματος ὄντος ἐνεργητικοῦ μεταβατικοῦ νοεῖται ὡς ὑποκείμενον μὲν λόγῳ ἑτεροπροσωπίας κατ' αἰτιατικὴν τὸ «ἐκαστον τῶν νομῶν», ὡς ἀντικείμενον δὲ τὸ «τὸν θεόν». Ἐν τῇ δευτέρῃ τῶν ἐν λόγῳ ἀπαρεμφατικῶν προτάσεων τὸ νοούμενον «ἀποτάξι», συντάσσεται μετὰ δύο πάλιν ἀντικειμένων, ἀμέσου τε (κατ' αἰτιατικὴν: «τὰ ἱερὰ γράμματα») καὶ ἐμέσου (κατὰ δοτικὴν: «τοῖς ἱερεῦσιν»). Ἐν τῇ ταύτῃ τέλος ἀκολουθούσῃ ἀπαρεμφατικῇ προτάσει συντάσσεται τὸ νοούμενον «ἀποτάξι» μετὰ τοῦ «εἶναι» ὡς ἀμέσου ἀντικειμένου αὐτοῦ. Ἐν τῇ προτάσει ταύτῃ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰς δύο προηγουμένας ἔχομεν μόνον ἐν ἐκ τοῦ νοουμένου ἀπαρεμφάτου: «ἀποτάξι» ἑξαρτώμενον ἀντικείμενον, ὅπερ ἐκφέρεται δι' ἀπαρεμφάτου ῥήματος ἀμεταβάτου, τοῦ ὑπαρκτικοῦ «εἶναι» δηλονότι. Μετὰ τοῦ ἀπαρεμφάτου τούτου ὡς ἀμεταβάτου μόνον ὑποκείμενα πλέον συνάπτονται ἐκφερόμενα λόγῳ ἑτεροπροσωπίας κατ' αἰτιατικὴν καὶ συνδεόμενα πρὸς ἄλληλα διὰ τοῦ συμπλεκτικοῦ συνδέσμου: «καί»: «καὶ αἰλούρους καὶ κύνας καὶ ἴβεις». Λέγεται λοιπὸν ἐνταῦθα ἀπλῶς, ὅτι ὁ Μωυσῆς καθώρισεν, ὅπως ὑπάρχουσι που αἰλουροὶ καὶ κύνες καὶ ἴβεις. Ὁ τόπος, ἐν ᾧ τὰ ζῶα ταῦτα οὐκ εἰσὶν, ὅπως ὑπάρχουσι, νοεῖται δι' ἐπιρρηματικοῦ προσδιορισμοῦ: «ἐν ἐκάστω νομῶ». Ἐν τῇ προτάσει ταύτῃ οὐδενὸς ποιητικοῦ αἰτίου γίνεται ρητὴ μνεῖα παρασιωπᾶται ὁμοίως καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ἐν ἐκάστω νομῶ ὑπάρξεως τῶν ζῴων τούτων. Τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς καθιερώσεως ζῴων οὐχὶ διὰ τινος ἰδιαιτέρας δράσεως τοῦ Μωυσέως ἢ τῶν νομαρχῶν, ἀλλὰ διὰ κυρώσεως οὕτως εἰπεῖν καταστάσεως ἤδη ἄφ' ἑαυτῆς ὑπαρχούσης εἶναι ἄξιον ἰδιαιτέρας προσοχῆς πρὸς ἀσφαλῆ ἐν τοῖς κατωτέρω ἐρμηνείαν τοῦ παραδόξου φαινομένου, ὅτι ὁ πατριάρχης τῶν Ἑβραίων Μωυσῆς ἐμφανίζεται ἡμῖν ἐνταῦθα διὰ τῆς γραφίδος Ἰουδαίου λογίου, ἐνθουσιώδους ἀναντιρρήτως ζηλωτοῦ τοῦ Ἰεχωβά, ὡς εἰσηγητῆς ἐν Αἰγύπτῳ τῆς λατρείας τῶν ζῴων.

Ὁ Διόδωρος¹ ποιεῖται ἐκτενῆ λόγον περὶ τῆς παρ' Αἰγυπτίοις ὑπαρχούσης λατρείας ταύτης τῶν ζῴων ὡς τινος σπουδαιοτάτου κεφαλαίου τῆς λατρείας ἐν γένει τοῦ λαοῦ τούτου. Ὁ ἱστορικὸς οὗτος περιγράφει τὸν χαρα-

¹ Διόδ. I 83 κέξ.

κτῆρα ἐκάστου τῶν ἐν Αἰγύπτῳ λατρευομένων ζώων καὶ παρέχει ἡμῖν συγχρόνως καὶ τὸν λόγον καὶ τὴν αἰτίαν τῆς λατρείας ταύτης. Ἐνταῦθα ἐκ τῆς οἰκειάς ἐκθέσεως ἐπάγομαι τὰ τμήματα ἐκεῖνα μόνον, ἐν οἷς γίνεται λόγος τοῦτο μὲν γενικῶς περὶ τῆς ἐν Αἰγύπτῳ λατρείας τῶν ζώων, τοῦτο δὲ εἰδικώτερον περὶ τῆς ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ λατρείας τῶν αἰλούρων, τῶν κυνῶν καὶ τῶν ἴβων, περὶ ὧν ποιεῖται λόγος ὁ Ἀρτάπανος ἐν τῇ ἐν λόγῳ περικοπῇ αὐτοῦ, καὶ περαιτέρω περὶ τοῦ Ἄπιος, περὶ οὗ ποιεῖται πάλιν λόγος ὁ Ἰουδαῖος οὗτος λόγιος κατωτέρω ἐν Γ 12. Παράδοξον καὶ ζητήσεως ἄξιον ἐθεωρεῖτο πάντοτε κατὰ τὸν Διόδωρον τὸ ἐν Αἰγύπτῳ ἐπικρατοῦν θρησκευτικὸν ἔθιμον τῆς ἀφιερώσεως καὶ λατρείας τῶν ζώων πολλῶν τε ἄλλων καὶ αἰλούρων καὶ κυνῶν καὶ ἴβων καὶ τοῦ Ἄπιος. Ἐκάστῳ γένοιε τῶν σεβασμοῦ τυγχανόντων ζώων ἀφιεροῦτο χώρα φέρουσα πρόσοδον ἀρκοῦσαν εἰς ἐπιμέλειαν καὶ τροφήν αὐτῶν. Διὰ τῶν χρημάτων πάλιν, ἅτινα εὐσεβεῖς Αἰγύπτιοι ὑπὸ τύπον ἀφιερώματος ἐπὶ τῇ σωτηρίᾳ ἐκ νόσου τινὸς τῶν τέκνων αὐτῶν παρέδιδον τοῖς ἐπιμελομένοις τῶν ἱερῶν ζώων, ἠγοράζετο ἢ κατάλληλος ἐκάστῳ εἶδει τροφή. Τοῖς αἰλούροις παρετίθεσαν οὗτοι ἄρτους καταθρύπτοντες αὐτοὺς εἰς γάλα καὶ κράζοντες εἶτα τὰ ζῶα ταῦτα ἐσίτιζον ὁμοίως ταῦτα δι' ὁμῶν ἰχθυῶν ἐκ τοῦ Νείλου κατατέμνοντες αὐτοὺς καταλλήλως. Οὐδαμῶς ἠσχύνοντο οἱ Αἰγύπτιοι προσκυνοῦντες καὶ τιμῶντες ὠρισμένα εἶδη ζώων. Ὅσακις ἀπέθνησκε ζῶόν τι ἱερὸν, κατακαλύπτοντες αὐτὸ διὰ σινδόνης καὶ πλήττοντες τὰ στήθη μετ' οἰμωγῶν ἔφερον αὐτὸ οἱ Αἰγύπτιοι εἰς τὸν τόπον τῶν ταριχειῶν· ἐκεῖ ἠλείφετο τὸ νεκρὸν σῶμα διὰ ρητίνης ἐκ κέδρου καὶ διὰ πάντων ἐκείνων, ἅτινα ἠδύνατο, ὅπως παρέχωσιν αὐτῷ εὐωδίαν καὶ καθιστῶσιν αὐτὸ πολυχρόνιον· εἶτα ἐθάπτετο τοῦτο ἐν ἱεραῖς θήκαις. Πᾶς, ὅστις ζῶόν τι ἱερὸν ἐκὼν ἐφόρευεν, ἐτιμωρεῖτο διὰ θανάτου, προκειμένου ὅμως περὶ αἰλούρου ἢ ἴβως ἐτιμωρεῖτο διὰ θανάτου πᾶς, ὅστις ἐφόρευε ταῦτα εἶτε ἐκὼν εἶτε ἄκων· συντρέχοντες οἱ ὄχλοι ἐφόρευον αὐτὸν οἰκτρῶς ἄνευ κρίσεως τινος οἰασθήποτε· ἕνεκα τούτου οἱ τοιοῦτόν τι ζῶον νεκρὸν ἰδόντες ἀπεμακρύνοντο ἐκεῖθεν ταχέως καὶ ἐβδῶν ὀδυρόμενοι καὶ διὰ πολλῶν βεβαιοῦντες, ὅτι νεκρὸν αὐτὸ εὔρον. Τόσον πολὺ ἐσέβοντο καὶ ἐτίμων τὰ ζῶα ταῦτα οἱ Αἰγύπτιοι, ὥστε, καθ' ὃν χρόνον ὁ βασιλεὺς τῆς Αἰγύπτου Πτολεμαῖος ὁ ἀθλητῆς οὐχὶ εἰσέτι « φίλος » ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων προσηγορεύετο¹, οἱ δὲ ὄχλοι διὰ παντὸς τρόπου ἐσπούδαζον, ὅπως παντοειδῆ εὐνοίαν ἐπιδεικνύωσιν ἔναντι τῶν ἐξ Ἰταλίας ἐν Αἰγύπτῳ παρεπιδημούντων καὶ μηδεμίαν ἀφορμὴν ἐγκλήματος ἢ πολέμου δώσωσιν, ἀποκτείναντος Ῥωμαίου τινὸς αἴλουρον συνδραμὸν τὸ πλῆθος ἐπὶ τὴν οἰκίαν αὐτοῦ ἐτιμωρήσατο αὐτὸν δεινῶς, εἰ καὶ οὗτος

¹ Οὗτος τῷ 59 π.Χ. τὸ πρῶτον ἔλαβε κατὰ σύστασιν τοῦ Καίσαρος τὸν τίτλον τοῦ « φίλου » τῶν Ῥωμαίων. Πρβλ. προχείρως H. Volkmann, ἄρθρον Ptolemaios XII. Theos Philopator... Auletes (33) ἐν: RE XXIII 2 (1959) 1751 κ.εξ.

ἀκουσίως ἔπραξε τοῦτο· οὔτε οἱ ὑπὸ τοῦ βασιλέως πεμφθέντες ἄρχοντες οὔτε ὁ κοινὸς ἀπὸ τῆς Ρώμης φόβος ἴσχυσαν, ὅπως ἀνακόψωσι τὴν φοβερὰν καὶ ἀδυσώπητον ὄργην τοῦ πλήθους. Ἐν ἣ οἰκία ἐτελεύτα κύων τις, ἐξυρῶντο πάντες οἱ ἔνοικοι ὄλον τὸ σῶμα καὶ ἐπένθουν· οὐδεμίαν χρῆσιν ἐποιοῦντο οἴνου ἢ σίτου ἢ ἄλλου τινὸς τῶν πρὸς τὸν βίον ἀναγκαίων, εἰ τοῦτο ἐτύγχανε κείμενον ἐν τῷ οἰκήματι, ἐν ᾧ ἱερὸν τι ζῶον ἀπέθανεν. Καὶ εἰ τυχαίως εὐρίσκοντο οἱ Αἰγύπτιοι στρατευόμενοι ἐν ξένην τινὶ χώρᾳ, λυτρούμενοι τοὺς αἰλούρους καὶ τοὺς ἰέρακας κατῆγον εἰς Αἴγυπτον καὶ ἐν τῇ περιστάσει ἐκείνῃ ἔτι, καθ' ἣν ἔστεροῦντο τῶν ἀναγκαίων χρημάτων πρὸς ἐπιστροφὴν εἰς τὴν πατρίδα. Παντοειδῆς καὶ πολυτελεστάτη ἦτο τῶν ἱερῶν ζῴων ἡ θεραπεία ἐν Αἰγύπτῳ. Μετ' ἰδιαιτέρων τιμῶν ἐθάπτετο ὁ ἱερός ταῦρος Ἄπις. Ὡς αἰτίαν τῆς τιμῆς τοῦ βοῦς τούτου ἔφερον ἔνιοι μὲν τόδε, ὅτι δηλαδὴ τελευτήσαντος τοῦ Ὁσίριδος εἰς τοῦτον ἡ ψυχὴ αὐτοῦ μετέστη καὶ εἰς τὸν νέον ἕκαστοτε Ἄπιν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ παλαιοῦ μεθίστατο αὕτη¹, ἄλλοι δὲ τόδε, ὅτι δηλαδὴ τελευτήσαντος τοῦ Ὁσίριδος ὑπὸ τοῦ Τυφῶνος συναγαγῶσα ἡ ἴσις τὰ μέλη αὐτοῦ ἐνέβαλε ταῦτα εἰς βουνὸν ἐξυλίνην περιβεβλημένην διὰ βυσσίνου ὑφάσματος· διὰ τοῦτο καὶ ἡ πόλις Βούσιρις ἐκλήθη. Τρεῖς κυρίως αἰτίαι τῆς λατρείας τῶν ζῴων ἐν Αἰγύπτῳ ἐμνημονεύοντο. Ἡ πρώτη τούτων ἦτο ἡδε: Οἱ ἐν ἀρχῇ ὑπάρχοντες θεοὶ ἦσαν ὀλίγοι· τούτου ἕνεκα εὐχερῶς κατίσχυσεν αὐτῶν τὸ πλήθος τῶν ἀνόμων ἀνθρώπων· ἵνα διαφυγῶσι τὴν ὀμότητα αὐτῶν, ὁμοιωθήσαν οἱ θεοὶ ζῴοις· ὕστερον ὁμῶς κρατήσαντες οὗτοι τοῦ κόσμου, χάριν ἀποδίδοντες τοῖς αἰτίοις τῆς σωτηρίας αὐτῶν, τοῖς ζῴοις δηλονότι, ἀφιέρωσαν τὰς φύσεις αὐτῶν, οἷς ποτε ὁμοιωθήσαν οὗτοι, καὶ ἐπέταξαν τοῖς ἀνθρώποις, ὅπως ταῦτα ζῶντα μὲν πολυτελῶς τρέφωσι, θανόντα δὲ θάπτωσιν. Ἡ δευτέρα τῶν αἰτιῶν τῆς λατρείας τῶν ζῴων ἐν Αἰγύπτῳ ἦτο ἡδε: Ἐπειδὴ οἱ Αἰγύπτιοι ἐν πολλαῖς μάχαις ἠττήθησαν ὑπὸ τῶν πλησιοχώρων διὰ τὴν ἐν τῷ στρατοπέδῳ ἐπικρατοῦσαν ἀταξίαν, ἐπενόησαν, ὅπως σύνθημά τι φορῶσιν ἐπὶ τῶν ταγμάτων. Κατασκευάσαντες λοιπὸν εἰκόνας τῶν ζῴων ἐκείνων, ἅτινα βραδύτερον ὥς ἱερὰ ἐτίμων, καὶ πῆξαντες ταύτας ἐπὶ ἀκοντίων ἐφόρουν οἱ ἠγεμόνες· διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἐγνώριζεν ἕκαστος, εἰς ἣν σύνταξιν ἀνῆκεν. Ἐπειδὴ ἡ διὰ τοῦ μέσου τούτου ἐπιτευχθεῖσα εὐταξία μεγάλως συνέβαλεν εἰς τὴν νίκην, καθώρισαν οἱ Αἰγύπτιοι διὰ νόμου τὴν ἐπιμέλειαν καὶ τὴν τιμὴν τῶν ζῴων ἐκείνων, ὧν τὰς εἰκόνας ἐπιῆξαν ποτε ἐν τῇ μάχῃ ἐπὶ ἀκοντίων. Ὡς τρίτην αἰτίαν τῆς λατρείας τῶν ζῴων ἔφερον οἱ Αἰγύπτιοι τὴν ὀφέλειαν, ἣν ἕκαστος αὐτῶν προσφέρειται τῷ κοινῷ βίῳ τῶν ἀνθρώπων. Ἡ θήλεια βοῦς ἐργάτας τῆς γῆς τίκτει καὶ ἀροτριᾷ τὴν ἐλαφρὰν γῆν. Ὁ κύων εἶναι χρήσιμος πρὸς τε τὰς θήρας καὶ πρὸς τὴν φυλακὴν· διὸ τὸν θεὸν Ἄνουβιν παρεισῆγον

¹ Πρβλ. Πλουτ. περὶ Ἰσ. καὶ Ὁσ. 20 (= ἡθ. p. 359b) 29 (= αὐτ., p. 362c κέξ.).

οἱ Αἰγύπτιοι κυνὸς ἔχοντα κεφαλὴν ἐμφαίνοντες διὰ τούτου, ὅτι σωματοφύλαξ οὗτος ἦτο τῶν περὶ τὸν Ὅσιριν καὶ τὴν Ἴσιν· ἐνιοὶ ἔλεγον σχετικῶς, ὅτι οἱ κύνες προηγοῦντο τῆς Ἰσίδος, καθ' ὃν χρόνον αὕτη ἐξήτει τὸν Ὅσιριν, καὶ ἀπειργον τὰ θηρία καὶ πάντας ἐν γένει τοὺς ἀπαντῶντας αὐτῇ· ἐπὶ πλεόν δι' ὄρυγῶν κατεδείκνυον οἱ κύνες τῇ Ἰσιδι τὴν εὐνοίαν αὐτῶν καὶ τὴν προθυμίαν ἐν τῷ ἔργῳ τῆς ἀναζητήσεως καὶ εὐρέσεως τοῦ Ὅσιρίδος· διὰ τοῦτο κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν « Ἰσειῶν » προεπορεύοντο κατὰ τὴν πομπὴν κύνες, δι' οὗ ἐθίμου ἀνεκαλεῖτο εἰς τὴν μνήμην ἢ παλαιὰ τοῦ ζῶου τούτου χάρις. Ὁ αἴλουρος παρέχει σοβαρὰν βοήθειαν ἐν τῷ ἀγῶνι κατὰ τῶν ὄφρων ἐκείνων, οἵτινες ἀσπίδες καλοῦνται καὶ ὧν τὸ δῆγμα θανάσιμον εἶναι, καὶ κατ' ἄλλων ἔτι δηλητηριωδῶν ἑρπετῶν. Ἐκ τῶν ὀρνέων ἡ ἴβις εἶναι χρησίμη ἐν τῷ ἀγῶνι ἐναντίον τῶν τε ὄφρων καὶ τῶν ἀκριδῶν καὶ τῶν καμπῶν. Ὁ Ἡρόδοτος¹ λέγει ἐν σχέσει πρὸς τὰς ὑπὸ τῆς ἴβως παρεχομένας τοῖς Αἰγυπτίοις ὑπηρεσίας, ὅτι ἅμα τῷ ἔαρι ἵπταντο πρὸς τὴν Αἴγυπτον ἐκ τῆς Ἀραβίας πτερωτοὶ ὄφεις, αἱ δὲ ἴβεις, αἱ ὄρνιθες, ἀπαντῶσαι τούτοις κατὰ τὴν εἰσβολὴν εἰς τὴν χώραν ταύτην ἐκώλυον τὴν παρέλευσιν αὐτῶν καὶ κατέκτεινον αὐτούς· διὰ τὸ ἔργον τοῦτο ἐτιμήθη ἡ ἴβις ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων. Ἐν συνεχείᾳ ποιεῖται ὁ Ἡρόδοτος λόγον περὶ τοῦ εἶδους καὶ σχήματος τοῦ πτηνοῦ τούτου. Ἐν συναφείᾳ πρὸς ταῦτα σημειωτέον, ὅτι ὁ Διόδωρος ποιεῖται λόγον περὶ νήσου τινὸς τοῦ Ἀραβίου κόλπου « Ὀφιώδους » καλουμένης², ἣτις κατὰ τοὺς παλαιοὺς μὲν χρόνους πλήρης ἦτο παντοδαπῶν καὶ φοβερῶν ἑρπετῶν, ἀφ' ὧν αὕτη ἔτυχε τῆς προσηγορίας ταύτης, ἐν τοῖς μεταγενεστέροις χρόνοις ὁμως δεόντως ἐξημερώθη ὑπὸ τῶν βασιλέων τῆς Ἀλεξανδρείας, ὥστε οὐδὲν πλεόν τῶν ζῴων τούτων νὰ ὑπάρχη ἐν αὐτῇ. Ὁ Στράβων³, ἀφ' οὗ πρῶτον ποιεῖται λόγον περὶ τοῦ σχήματος τῆς ἴβως, ἐπάγεται ὕστερον τοὺς λόγους, δι' οὓς αὕτη ἄλλοτε μὲν χρησίμη, ἄλλοτε δὲ ἐπιβλαβής, εἶναι. Χρησίμη εἶναι ἡ ἴβις, διότι αὕτη ἐκλέγει καὶ ἀναρπάζει πᾶν βλαβερὸν ζῷον καὶ τὰ ἐν τοῖς κρεοπωλείοις καὶ τοῖς ὀψοπωλείοις ἀποκαθάσματα, ἀχρηστος δὲ ἢ ἐπιβλαβής, διότι παμφάγον καὶ ἀκάθαρτον πτηνὸν εἶναι καὶ δυσκόλως ἐμποδίζεται μακρὰν τῶν καθαρῶν καὶ τῶν ἀλλοτρίων παντὸς μολυσμοῦ πραγμάτων⁴. Καὶ ἄλλην τινὰ αἰτίαν τῆς λατρείας τῶν ζῴων ἐπάγεται ὁ Διό-

¹ Ἡρόδ. II 75, 3.

² Διόδ. III 39, 4.

³ Στράβ. XVII 2, 4 (= p. 1179 A. = p. 823 C. = III [1852] 403 κέξ. Kramer).

⁴ Πρβλ. σχετικῶς Ἡρόδ. II 46 κέξ. — Πρβλ. ἔτι Πλουτ. περὶ Ἴσ. καὶ Ὅσ. 72 (= ἡθ. p. 379 κέξ.), ἐνθα ὁ ἐκ Χαιρωνείας φιλόσοφος διασαφεῖ ἡμῖν τὴν ἐν λόγῳ ὑπόθεσιν διαφόρως ἐν πολλοῖς τοῦ Διοδώρου. Ἡ παράδοσις, λέγει ἐνταῦθα ὁ Πλούταρχος, καθ' ἣν οἱ θεοὶ καταληφθέντες ὑπὸ δέους πρὸ τοῦ Τυφῶνος μετεμορφώθησαν εἰς τὰ ζῷα ἐκεῖνα, ἅτινα λατρεύονται ἐν Αἰγύπτῳ, ἀποκρύπτοντες οἰονεὶ ἑαυτοὺς διὰ σωμάτων ἴβων καὶ κυνῶν καὶ ἱεράκων ἀποτελεῖ τερατείαν καὶ μυθολογίαν ἀνήκουστον. Ὅμοίως ἄπιστον εἶναι κατὰ Πλούταρχον τὸ λεγόμενον, ὅτι αἱ ψυχαὶ

δωρος¹. Καθὰ τινες ἔλεγον, πολλάκις ἐπὶ τῶν παλαιῶν βασιλέων ἀφισταμένου τοῦ πλήθους καὶ ἐν συμπνοίᾳ συνωμοσίας καὶ συστάσεις ποιουμένου κατὰ τῶν ἡγουμένων βασιλεύς τις συνέσει διαφέρων διείλετο μὲν τὴν χώραν εἰς πλείονα μέρη, παρήγγειλε δὲ τοῖς ἐγχωρίοις καθ' ἕκαστον τῶν μερῶν τούτων, ὅπως σέβωνται ζῶντι ἢ ὅπως μὴ γεύωνται τροφῆς τινος, ἵνα οὕτως αἶτε ἐκάστων τὸ μὲν παρ' αὐτοῖς τιμώμενον σεβομένων, τῶν δὲ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἀφιερωμένων καταφρονούντων μηδέποτε δύνανται οἱ κατ' Αἴγυπτον οἰκοῦντες, ὅπως ὁμοηόσωσιν. Καὶ τοῦτο φανερόν ἦτο ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων· πάντες οἱ πλησιόχωροι διεφέροντο πρὸς ἀλλήλους, διότι προσέκοπτον ταῖς ἑκατέρωθεν κατὰ τῶν ἡθῶν καὶ ἐθίμων αὐτῶν συντελουμέναις παραβάσεις καὶ παρανομίαις².

Ἐλληνές τε καὶ Ρωμαῖοι μετὰ φρίκης καὶ ἀποτροπιασμοῦ ποιοῦνται λόγον περὶ τοῦ θρησκευτικοῦ τούτου παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις ἔθους τῆς λατρείας τῶν ζῶων. Αἰγυπτίων οἱ πολλοί, λέγει ὁ Πλούταρχος³, διὰ τῆς θεραπείας

τῶν θανόντων, ὅσα τούτων ἀποφεύγουσι τὴν φθοράν, ἐν τοῖς ἱεροῖς τούτοις ζῴοις μόνον διέσφζον τὴν παλιγγενεσίαν. Ὡς πολιτικῆ τοῦ πράγματος αἰτία παρείχεται ὑπ' ἄλλων μὲν ἦδε, ὅτι δηλαδὴ ὁ Ὅσιρις διανείμας τὴν μεγάλην αὐτοῦ στρατιάν εἰς πολλὰ μέρη ἔδωκεν ἐκάστω τῶν μερῶν τούτων σημαίαν φέρουσαν ὡς ἔμβλημα τὴν μορφήν ζῴου τινός, ὅπερ πλέον ἐγένετο αὐτῷ ἱερὸν καὶ τίμιον, ὑπ' ἄλλων δὲ ἦδε, ὅτι δηλαδὴ οἱ μετὰ τὸν Ὅσιριν γινόμενοι βασιλεῖς ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἐκπλήξεως τῶν πολεμίων ἐπεφαίνοντο τούτοις περιβεβλημένοι χρυσᾶς καὶ ἀργυρᾶς προτομᾶς τῶν ἐν λόγῳ θηρίων. Πρβλ. ἔτι Διογ. Λαερτ. προοίμ. 11 = FHG II (1848) 388b : Hecat. Abd. fr. 7 = F Gr. Hist. III A (1954) 13 : 264. Hecat. v. Abd. F 2' Eὐσεβ. εὐαγγ. προπαρ. II 1, 17 κέξ. (= Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte I [1954] 60 κέξ. Mras).

¹ Διοδ. I 89, 5. Πρβλ. Πλουτ. περὶ Ἰσ. καὶ Ὅσ. 72 (= p. 380a κέξ.). Περὶ ἀμφοτέρων τῶν χωρίων τούτων εὐρύτερος γενήσεται λόγος κατωτέρω.

² Παρὰ Διοδ. I 90, 1 κέξ. εὐρίσκομεν καὶ ἄλλην τινὰ αἰτίαν τῆς τῶν ζῶων ἀφιερώσεως. Συναγομένων ἐν ἀρχῇ τῶν ἀνθρώπων ἐκ τοῦ θηριώδους βίου τὸ μὲν πρῶτον κατῆσθιον οὗτοι ἀλλήλους καὶ ἐπολέμου κατισχύοντος ἐκάστοτε τὸν ἀσθενέστερον τοῦ πλέον δυναμένου· μετὰ ταῦτα οἱ κατὰ ῥώμην λειπόμενοι διδαχθέντες ὑπὸ τοῦ συμφέροντος ἠθροίζοντο καὶ ἐποίησαν ἑαυτοῖς σημεῖον ἐκ τῶν ὑστερον καθιερωθέντων ζῶων· πρὸς τοῦτο τὸ σημεῖον συντρεχόντων τῶν ὑπὸ δέους ἐκάστοτε συνεχόμενων ἀδυνάτων ἀνθρώπων οὐχὶ εὐκαταφρόνητον τοῖς ἐπιτιθεμένοις ἐγένετο τὸ σύστημα· τὸ αὐτὸ καὶ τῶν ἄλλων ποιούντων διέστησαν μὲν τὰ πλήθη κατὰ συστήματα, ἔτυχε δὲ ἰσοθέων τιμῶν τὸ ζῶον ἐκεῖνο, ὅπερ ἐγένετο ἐκάστοις αἴτιον τῆς ἀσφαλείας καὶ μεγίστην αὐτοῖς εὐεργεσίαν παρέσχεν· διὰ τοῦτο μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Διοδώρου τὰ ἔθνη τῶν Αἰγυπτίων βιοῦντα ἐν διεστηκόσι συστήμασι ἐτίμων ἐκεῖνα τῶν ζῶων, αἵτινα παρ' αὐτοῖς ἔξ ἀρχῆς καθιερώθησαν. Πρβλ. ἔτι ὅσα σχετικῶς περὶ τοῦ Βουσίριδος λέγει ὁ Ἰσοκρ. λόγ. XI. Βούσ. 26 κέξ., p. 226. Περὶ τῆς ἐν Αἰγύπτῳ λατρείας τῶν ζῶων πρβλ. H. K e e s, ἔ.δ., σ. 4 κέξ. — Περὶ τῆς θρησκείας τῶν Αἰγυπτίων ἐν γένει πρβλ. προχείρως A. E r m a n, Die ägyptische Religion. Berlin 1909² (= Handbücher der königlichen Museen zu Berlin).

³ Πλουτ. περὶ Ἰσ. καὶ Ὅσ. 71 (= ἡθ. p. 379e).

ταύτης τῶν ζώων καὶ τῆς θεοποιήσεως αὐτῶν οὐ γέλωτος μόνον οὐδὲ χλευασμοῦ ἐπλήρωσαν τὰς ἱερουργίας αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ συνετέλεσαν ἔτι εἰς τὴν ἀνάπτυξιν δεινῆς δόξης, ἥτις τοὺς μὲν ἀσθενεῖς καὶ ἀνάκους εἰς ἄκρατον δεισιδαιμονίαν ᾤθει, τοὺς δὲ δριμυτέρους καὶ θραυστέρους εἰς ἀθέους καὶ θηριώδεις λογισμοὺς παρασύρει¹. Εἶναι εὐλόγον, ὅτι μετὰ μείζονος φρίκης καὶ ἀντιπαθείας ἐθεώρουν τὸ βδελυρὸν τοῦτο παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις ἔθος τῆς λατρείας τῶν ζώων οἱ Ἰουδαῖοι τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ οἱ Χριστιανοί. Ἄλλὰ περὶ πάντων τούτων οὐχὶ ἀναγκαῖον εἶναι, ὅπως ἐκτενῆς λόγος γένηται ἐνταῦθα², ἔφ' ὅσον ἐπὶ τοῦ προκειμένου διαφέρει ἡμῖν κυρίως ἡ

¹ Πρβλ. ἔτι Ἀθην. VII 54 κέξ., p. 299 κέξ. — Λουκ. Ζεὺς τραγ. 42 (= II [1743] 690, 13 Reitz.) εἰκ. 11 (= αὐτ., p. 469, 56 κέξ.): « κάκει γὰρ (sc. ἐν τοῖς Αἰγυπτίοις ἱεροῖς) αὐτὸς μὲν ὁ νεὸς κάλλιστός τε καὶ μέγιστος, λίθοις τοῖς πολυτελέσι ἡσκημένος καὶ χρυσῷ καὶ γραφαῖς διηριθμισμένος, ἔνδον δέ, ἦν ζητῆς τὸν θεόν, ἢ πῆθηκός ἐστιν ἢ ἴβις ἢ τράγος ἢ αἰλουρος ». Ὀλίγον ἀνωτέρω τοῦ κεφαλαίου τούτου (= αὐτ., p. 468 κέξ.) λέγει ὁ Πολύστρατος τῷ Λυκίῳ μετ' ἐκπλήξεως καὶ θαυμασμοῦ περιγράφοντι τὸ ὑπέροχον κάλλος Σμυρναίας τινὸς γυναικός, ὅτι οὗτος εἶδεν αὐτὴν ἄπαξ μόνον ὡς τινα παραδραμοῦσαν ἀστραπὴν καὶ οὕτω τὰ πρόχειρα ταῦτα, τὸ σῶμα δηλαδὴ καὶ τὴν μορφήν τῆς γυναικὸς ταύτης, ἐπαινεῖ τῶν ἀγαθῶν τῆς ψυχῆς ἀθέατος ἦτο ὁ Λυκίνος καὶ οὐδαμῶς ἐγίνωσκεν, ὅσον ἄμεινον καὶ θεοειδέστερον τοῦ σώματος ἦτο τὸ κάλλος αὐτῆς. Ὁ Πολύστρατος πρὸ τοῦ κάλλους τοῦ σώματος τὸ ἡμερον κυρίως, τὸ φιλόφρονον καὶ μεγαλόφρονον ἦθος τῆς ἐν λόγῳ γυναικός, τὴν σωφροσύνην καὶ παιδείαν αὐτῆς θεωρεῖ ἄξια ἐπαινοῦ πάντα ταῦτα εἶναι ἄξια, ὅπως προκρίνωνται τοῦ σώματος ἄλογος καὶ γελοῖος θὰ ἦτο ὁ θαυμασμός τῆς ἐσθῆτος ἀντὶ τοῦ σώματος. Τὸ ἐντελὲς κάλλος συγκροτεῖται κατὰ Πολύστρατον τότε κυρίως, ὅταν συνδράμωσιν εἰς τὸ αὐτὸ ψυχῆς ἀρετὴ καὶ σώματος εὐμορφία. Πολλοὶ γυναῖκες ὑπάρχουσιν, αἵτινες ἔχουσι μὲν ὡραίαν μορφήν, αἰσχύνουσιν ὁμοῦ κατὰ τὰ ἄλλα τὸ κάλλος καὶ μόνον φθνεγξαμένων τῶν γυναικῶν τούτων ἀπανθεῖ τὸ κάλλος αὐτῶν καὶ ἀπομαρτάνεται ἐλεγχόμενον καὶ ἀσχημονοῦν καὶ παρ' ἄξιαν συνυπάρχον πονηρᾷ τινι δεσποίνῃ, τῇ ψυχῇ. Αἱ τοιαῦται γυναῖκες εἶναι ὅμοιαι τοῖς Αἰγυπτίοις ἱεροῖς μετὰ τοῦ μνημονευθέντος ἤδη ἰδιορρύθμου αὐτῶν χαρακτήρος τοῦ ἐξωτερικοῦ κάλλους καὶ τῆς ἐσωτερικῆς δυσμορφίας θεῶν ἐκκλ. 10 κέξ. (= III [1743] 533 κέξ. Reitz.) Cic. de nat. deor. I 36, 101. Juven. XV 1 κέξ.

² Πρβλ. Σιβ. III 29 κέξ. (= Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte. Die oracula sibyllina [1902], p. 48 Geffcken), ἔνθα μετὰ πολλῆς δριμυτητος ἐλέγχονται ἐκεῖνοι, οἵτινες οὐδαμῶς σέβονται ἢ φοβοῦνται τὸν Θεόν, ἀλλὰ ματαίως πλανῶνται ὄφεις προσοκνοῦντες καὶ αἰλούροις θύοντες. Πρβλ. ἔτι Σοφ. Σολ. 11, 15. 12, 24 κέξ. — [Ἀριστ.] Φιλοκρ. 138, p. 39 κέξ. Wendland (1900) Φιλ. περὶ μέθ. 24 (= § 94 = II [1897] 188, 16 κέξ. Wendland) περὶ Ἰωσήφ 42 (= § 254 = IV [1902] 115, 1 κέξ. Cohn) περὶ τῶν δέκα λόγ. 16 (= § 76 κέξ. = αὐτ., p. 286 κέξ.) περὶ βίου θεωρητ. 1 (= § 8 κέξ. = VI [1915] 48, 7 κέξ. Cohn-Reiter) καὶ ἀλλαχοῦ Ἰωσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. XIII 3, 2 (= § 70 κέξ. = III [1892] 163, 18 κέξ. Niese) περὶ τῆς ἀρχαιότητος Ἰουδ. (= ἀντιρρ. πρὸς Ἀπ.) I 25 (= § 224 κέξ. = V [1889] 39, 27 κέξ. Niese) 26 (= § 239 κέξ. = αὐτ., p. 42 κέξ.) 28 (= § 261 κέξ. = αὐτ., p. 45, 8 κέξ.) II 6 κέξ. (= § 65 κέξ. = αὐτ., p. 62

θηρσκειολογικὴ ἔρμηνεῖα τοῦ τολμηροῦ ἐγχειρήματος τοῦ Μωυσέως, ὅστις, μεγαληγόρος κήρυξ τοῦ Ἰεχωβά, ἐμφανίζεται νῦν ὑπὸ τοῦ Ἀρταπάνου ὡς εἰσηγητῆς παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις ἀπαισίων θρησκευτικῶν ἐθίμων. Ἀκατανόητον εἶναι, πῶς ὁ Ἀρτάπανος Ἰουδαῖος ὢν τὴν ἐν Αἰγύπτῳ εἰσαγωγὴν τῆς ἀλλοκότου ταύτης καὶ ἀτόπου λατρείας τῶν ζώων, τῶν αἰλούρων δηλαδὴ, τῶν κυνῶν, τῶν ἴβων, τοῦ Ἄπιος κ.οὔ.κ., ὅθεν μιᾶς τῶν στυγερωτέρων καὶ αἰσχροτέρων λατρεῶν τῆς ἐθνικῆς ἀρχαιότητος, ἦν διὰ ζοφερῶν χρωμάτων βαθυτάτου ἀποτροπιασμοῦ περιγράφουσιν Ἕλληνες καὶ Ρωμαῖοι καὶ Ἰουδαῖοι τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ Χριστιανοί, θεωρεῖ ὡς ἀποτέλεσμα ἐπιταγῆς καὶ διδασκαλίας τοῦ θείου προφήτου τοῦ μεγάλου Ἰεχωβά, τοῦ ἐνδόξου πατριάρχου τοῦ λαοῦ αὐτοῦ. Παρὰ Στράβωνι¹ ἀναγινώσκομεν περὶ τοῦ Μωυσέως, ὅτι οὗτος Αἰγύπτιός τις ἱερεὺς ὢν ἀπεδήμησεν ἐκ τῆς Αἰγύπτου, ἐπειδὴ οὐδαμῶς ἠνείχετο τὰ ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ κρατοῦντα θρησκευτικὰ ἤθη καὶ ἔθιμα, ἠκολούθησαν δ' αὐτῷ πολλοὶ τιμῶντες τὸ θεῖον. Ὁ Μωυσεὺς οὗτος ἐδίδασκεν, ὅτι οὔτε οἱ Αἰγύπτιοι οὔτε οἱ Λίβυες ὀρθῶς ἐφρόνουν εἰκάζοντες τὸ θεῖον θηρίοις καὶ βοσκήμασιν· οὔτε οἱ Ἕλληνες ὀρθῶς ἐφρόνουν ἀνθρωπομόρφους ἐκτυποῦντες τοὺς θεούς· θεὸς εἶναι ἐν τούτῳ τὸ περιέχον ἡμᾶς ἅπαντας καὶ γῆν καὶ θάλασσαν, ὃ καλοῦμεν οὐρανὸν καὶ κόσμον καὶ τὴν τῶν ὄντων φύσιν. Οὐδεὶς νουνεχῆς ἀνθρώπος θὰ ἐτόλμα, ὅπως πλάττη εἰκόνα τινὰ τοῦ Θεοῦ τούτου ὁμοίαν εἰκόνι τινὶ τῶν παρ' ἡμῖν· εἶναι ἀνάγκη, ὅπως καταλείπωμεν πᾶσαν ξοανοποιίαν, ἀφορίσαντες δὲ τέμενος καὶ σηκὸν ἀξιόλογον τιμῶμεν ἐκεῖ τὸ θεῖον ἄνευ ἀγαμάτων αὐτοῦ². Πῶς λοιπὸν θὰ ἦτο δυνατόν, ὅπως ὁ Ἰουδαῖος Ἀρτάπανος ἐμφανίσῃ ἡμῖν τὸν Μωυσέα τούτον εἰσηγητὴν ἐν Αἰγύπτῳ τῆς λατρείας τῶν ζώων; Τό τε ἐν λόγῳ χωρίον τοῦ Ἀρταπάνου, καθὰ καὶ ἄλλα χωρία αὐτοῦ μετ' εἰδωλολατρικῆς ὑφῆς καὶ χροιάς, εἶναι συνυφασμένα μετὰ τοῦ λοιποῦ κειμένου τῆς διηγήσεως αὐτοῦ, ὅπερ ἐκτενῶς συνέχεται ὑπὸ πνεύματος βαθυτάτης εὐνοίας καὶ στοργῆς ἐναντι τῶν Ἰουδαίων, τόσον στενῶς, ὥστε θὰ ἀπετέλει ὄντως καθαρὰν αὐθαιρεσίαν ὁ ἐνδεχόμενος ἰσχυρισμός, ὅτι τὰ χωρία ταῦτα ἀποτελοῦσι παρεμβολὴν τινα

κέξ.) 13 (= § 137 κέξ. = αὐτ., p. 71 κέξ.) καὶ ἀλλαχοῦ Βασιλ. τοῦ μεγ. ἔρμην. εἰς τὸν προφ. Ἦσ. VII 203 (= PG XXX [1888] 469a): «...ἐν ᾧ τόπω (sc. Αἰγύπτῳ) πάντα τὰ τετράποδα καὶ θηρία καὶ ἑρπετὰ καὶ πτηνὰ θεοποιούμενα προσκυνεῖται»· Χρυσόστ. παρὰ Παλλαδ. διάλ. ἱστορ. IV (= αὐτ., XLVII [1863] 18 de Montfaucon): «καὶ γὰρ καὶ οἱ Αἰγυπτίων νοαὶ μέγιστοι ὄντες καὶ κάλλει λίθων κομπάζοντες πιθήκους ἔχουσιν ἔνδον καὶ ἴβεις καὶ κύνας ἀντὶ θεῶν· ὁ δὲ ἡμέτερος Κύριος καὶ Θεὸς χρηματίζων τῷ Σαμουὴλ περὶ καταστάσεως ἡγεμόνος τοῦ Ἰσραὴλ παρεγγυᾷ μὴ βλέπειν εἰς ἕξιν καὶ πλάσιν πηλίνου σώματος...».

¹ Στράβ. XVI 2, 35 (= p. 1104 A. = p. 760 κέξ. C. = III [1852] 303, 10 κέξ. Kramer).

² Προβλ. Ἰωσ. περὶ τῆς ἀρχαιότητος Ἰουδ. (= ἀντιρρ. πρὸς Ἀπ.) I 26 (= § 250 = V [1889] 43, 19 κέξ. Niese) αὐτ., I 32 (= § 288 κέξ. = αὐτ., p. 49, 1 κέξ.).

ἢ διασκευὴν ξένης χειρός. Τὴν ἐμφανῆ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀντιλογίαν οὐδαμῶς θὰ ἠδύνατό τις, ὅπως ἄρη, διὰ τῆς ἐκδοχῆς, ὅτι διάφοροι εἶναι οἱ συγγραφεῖς τῶν ἐν λόγῳ ἀποσπασμάτων. Οὐδαμῶς πάλιν εἶναι λογικὸν καὶ ὀρθόν, ὅπως ἐπιβαρύνωμεν ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὸν Πολυτίστορα διὰ τινος ἐσκεμμένης δῆθεν καὶ κακοβούλου πράξεως, καθ' ἣν οὗτος παρενέβαλε δῆθεν ἐν τοῖς ἀποσπάσμασι τοῦ Ἀρταπάνου χωρία ἐμφανίζοντα αὐτὸν ὡς ἐθνικὸν καὶ εἰδωλολάτρην. Πάντως τὰ χωρία ταῦτα κυρίως ἠνάγκασαν τὸν Dähne¹, τὸν Seguietum² καὶ τὸν Ewald³, ὅπως θαρρούντως ἐξεπέγκωσι τὴν γνώμην, ὅτι ὁ Ἀρτάπανος οὐχὶ Ἰουδαῖός τις ἦτο, ἀλλ' ἐθνικὸς καὶ εἰδωλολάτρης. Τὸ πρᾶγμα ὁμοῦ οὐχὶ οὕτως ἔχει⁴. Καὶ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ρητέον, ὅτι ἡδὴ ἀνωτέρω ἐλέχθη ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐντολήν τοῦ Μωυσέως, ὅπως ἕκαστος νομὸς τῆς Αἰγύπτου ἔχη τὸν ἴδιον αὐτοῦ θεὸν πρὸς λατρείαν. Πρὸς ἀπόκρουσιν πανταχόθεν κατὰ τῶν Ἰουδαίων ἐκτοξευομένων μομφῶν, καθ' ἃς οὗτοι κατεφρόνουν τῶν ξένων θρησκείων καὶ κατέλυον τοὺς οἴκους λατρείας αὐτῶν, οὐχὶ σπανίως παρέχει ἡμῖν ὁ Ἀρτάπανος εἰδήσεις ἱστορικοῦ δῆθεν χαρακτήρος, καθ' ἃς ἐπιφανεῖς προσωπικότητες τοῦ λαοῦ τούτου κατέστησάν ποτε ἰδρυταὶ τῆς θρησκείας ξένων λαῶν. Τὸ ἔργον ἐκεῖνο βασιλέως τινὸς τῆς Αἰγύπτου, καθ' ὃ, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, κατέδειξεν οὗτος τοῖς κατοίκους ἕκαστου μέρους τῆς χώρας, ὅπως σέβωνται ζῶόν τι, ἐπιτελεῖ κατ' Ἀρτάπανον ὁ Μωυσῆς. Ἐφ' ὅσον ὁ Ἀρτάπανος ἠθέληεν, ὅπως τῷ ἀναγνώστῃ τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἐμφανίσῃ τὸν Μωυσέα ὡς τινα ἰδρυτὴν τῆς αἰγυπτιακῆς θρησκείας, τότε ὤφειλεν, ὅπως περιγράψῃ ἔργα αὐτοῦ θεμελιουῦντα ἐν τῇ θρησκείᾳ ταύτῃ εἰκόνας λατρείας οὐχὶ διαφόρους ἐκείνων, ἃς παρέδιδεν ἡ ἱστορία τῆς Αἰγύπτου καὶ αἵτινες ὑπῆρχον εἰσέτι ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ. Ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει θὰ ἦτο ὁ Μωυσῆς οὐχὶ ἰδρυτής, ἀλλὰ καταλυτής, τῆς θρησκείας τῶν Αἰγυπτίων. Ὁ Μωυσῆς εἶναι ἐν Αἰγύπτῳ ὁ φορεὺς παντός εἶδους πολιτισμοῦ, καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ ἄρα πολιτισμοῦ. Κατὰ ταῦτα οὐδεμίαν σημασίαν ἔχει τὸ παράδοξον ἐκ πρώτης ὄψεως πρᾶγμα, ὅτι Ἰουδαῖος συγγραφεὺς παρίστησι τὸν Μωυσέα ὡς ἰδρυτὴν τῆς αἰγυπτιακῆς λατρείας. Ἄλλως τε ὁ Μωυσῆς εἶχεν εἰδικὸν λόγον ἐπιδείξεως διαφέροντος ὑπὲρ καθιερώσεως τῆς ἴβευς τοῦλάχιστον. Τὸ ὄρνεον τοῦτο ἦτο ἱερὸν τοῦ Ἑρμοῦ - Θώθ, ὡς τοῦτο συνάγει τις ἐκ τοῦ Ἡροδότου : «... τὰς δὲ ἴβεις (sc. ἀπάγουσιν οἱ Αἰγύπτιοι πρὸς ταφὴν) ἐς Ἑρμῆ πόλιν»⁵. Τούτου ἕνεκα κατωτέρω ἐν Γ 9 καθιεροῖ ὁ Μωυσῆς τοῦ πτηνοῦ

¹ F. Dähne, ἔ.δ., II (1834) 201.

² Dominus Seguietus a Sancto - Brissone, ἔ.δ., XXI (1857) 1567.

³ H. Ewald, ἔ.δ., II (1865³) 129.

⁴ Πρβλ. E. Schürer, ἔ.δ., III (1909⁴) 479.

⁵ Ἡρόδ. II 67, 2. Πρβλ. Αἴλ. περὶ ζῴων X 29 : « καὶ τῷ Ἑρμῇ δέ φασι τῷ πατρὶ τῶν λόγων φιλεῖται (sc. ἡ ἴβις), ἐπεὶ ἔοικε τὸ εἶδος τῇ φύσει τοῦ λόγου' τὰ

τούτου τὴν λατρείαν ἐν Ἐρμοῦ πόλει, ἣτις εἶναι « ἡ κατοικία τοῦ Θῶθ »¹, καὶ τούτου ἕνεκα ἐμφανίζει ἡμῖν τὴν πόλιν ταύτην ὁ Ἀρτάπανος ἐν Γ 9 πάλιν κτιζομένην ὑπὸ τοῦ Μωυσέως διὰ τὸ μέγεθος τῆς κατὰ τῶν Αἰθιοπῶν χωρούσης στρατιᾶς αὐτοῦ ἐν τῷ Ἐρμοπολίτῃ ὀνομαζομένῳ νομῷ. Ἄλλ' ἐπὶ πλέον καὶ προσωπικόν τινα λόγον εἶχεν ὁ Μωυσῆς εὐλαβοῦς συμπαθείας ἔναντι τῆς ἴβεως. Ἐν Γ 9 λέγει, ὡς ὀψόμεθα, ὁ Ἀρτάπανος, ὅτι ὁ Μωυσῆς ἐν τῇ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐκστρατείας αὐτοῦ ἔναντίον τῶν Αἰθιοπῶν κτισθείσῃ ὑπ' αὐτοῦ Ἐρμοῦ πόλει καθιέρωσε τὴν ἴβιν, διότι αὕτη ἐφόρευε τὰ βλάπτοντα τοὺς ἀνθρώπους ζῶα. Τὸ τμήμα τοῦτο τῆς διηγήσεως τοῦ Ἀρταπάνου παρέδωκεν ἡμῖν ὁ Πολυΐστωρ ἰσχυρῶς συντετηγημένον καὶ δέον, ὅπως συμπληρωθῇ ἐκ τοῦ Ἰωσήπου, ὅστις λεπτομερέστερον τὰ οἰκεία γεγονότα περιγράφει² ἔχων πιθανώτατα πρὸ ὀφθαλμῶν εἶτε τὴν πρωτότυπον συγγραφὴν τοῦ Ἀρταπάνου εἶτε ἐκτενεστέραν τινὰ ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Πολυΐστορος ἐπεξεργασίαν αὐτῆς³. Κατ' Ἰώσηπον λοιπὸν ὁ Μωυσῆς τῆς γῆς ἐκεῖνης, δι' ἧς ὄφειλεν οὗτος, ὅπως χωρήσῃ, ἵνα πλήξῃ τοὺς Αἰθίοπας, χαλεπῆς οὔσης διὰ τὸ πλῆθος τῶν ἑρπετῶν ἐπενόησε πρὸς ἀσφάλειαν καὶ ἀβλαβῆ πορείαν τοῦ στρατεύματος στρατήγημα θυμαστόν· πλέγματα κατασκευάσας ἐκ βίβλου παρεμφερῆ κιβωτοῖς ἐπλήρωσε ταῦτα ἴβεων καὶ εἶτα ἐκόμιζε μεθ' ἑαυτοῦ. Ἐναντι τῶν ὄφρων πολεμιώτατον εἶναι τοῦτο τὸ ζῷον· φεύγουσιν οἱ ὄφεις τὰς ἴβεις ἐπερχομένας, ἐπιστάμενοι δὲ καθάπερ ὑπ' ἐλάφων ἀρπάζομενοι καταπίνονται· χειροῆθεις δὲ εἶναι αἱ ἴβεις καὶ πρὸς μόνον τὸ γένος τῶν ὄφρων ἄγριοι. Ὡς λοιπὸν εἰς τὴν γῆν τὴν θηριοτρόφον ἐνέβαλεν ὁ Μωυσῆς, ἀπεμάχητο τὴν τῶν ἑρπετῶν φύσιν ἄφεις ἔναντίον αὐτῶν τὰ ἐν λόγῳ πτηνὰ καὶ ποιούμενος οὕτω χρῆσιν αὐτῶν ὡς προμάχων⁴. Παρὰ ταῦτα

μὲν γὰρ μέλανα ὀκύπτερα τῷ τε σιγωμένῳ καὶ ἔνδον ἐπιστρεφομένῳ λόγῳ παραβάλλοιτο ἄν, τὰ δὲ λευκὰ τῷ προφερομένῳ τε καὶ ἀκουομένῳ ἤδη καὶ ὑπηρέτη τοῦ ἔνδον καὶ ἀγγέλω, ὡς ἂν εἰποῖς· ...λέγει δὲ Ἀπίων (sc. ὡς μακροβιώτατόν ἐστι τὸ ζῷον) καὶ ἐπάγεται τοὺς ἐν Ἐρμοῦ πόλει ἱερέας μάρτυρας δεικνύντας οἱ ἴβιν ἀθάνατον· Ὡραπόλλ. I 10 (= p. 14 Leemans [1835]). Πρβλ. ἔτι P. E. J a b l o n s k i i, ἔ. ἀ., I (1804) 93 κἔξ.

¹ Πρβλ. H. Brugsch, Geographische Inschriften, I (1857) 219.

² Ἰώσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. II 10, 2 (= 245 κἔξ. = I [1888] 134 κἔξ. Niese).

³ Πρβλ. R. Reitrenstein, Zwei religionsgeschichtliche Fragen nach ungedruckten griechischen Texten der Strassburger Bibliothek. Strassburg 1901, σ. 101.

⁴ Ὁ G. Hōlscher, ἔ. ἀ., IX 2 (1916) 1964, 46 κἔξ. λέγει, ὅτι ἡ διήγησις αὕτη τοῦ Ἰωσήπου περὶ τοῦ αἰθιοπικοῦ πολέμου καὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἴβεως πολὺν διαφέρει τῆς ἀντιστοίχου διηγήσεως τοῦ Ἀρταπάνου, δεχόμενος προφανῶς, ὅτι ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁ δευτέρως τῶν ἱστορικῶν τούτων οὐδαμῶς ἐγένετό ποτε πηγὴ τοῦ πρώτου. Ἀνωτέρω ἐσημειώθη ἡ πιθανὴ ἐκδοχὴ, ὅτι ὁ Ἰώσηπος εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν εἶτε τὴν πρωτότυπον συγγραφὴν τοῦ Ἀρταπάνου εἶτε ἐκτενεστέραν τινὰ ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Πολυΐστορος ἐπεξεργασίαν αὐτῆς. Παρὰ ταῦτα καὶ ἡ

παρατηρητέον ἔτι ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅτι ἡ γραφὴς τοῦ Ἰουδαίου Ἀρταπάνου ἰσχυρῶς ἐμετρίασε τὴν εὐθύνην τοῦ Μωυσέως ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς λατρείας τῶν ζώων διὰ τῆς χρήσεως ἠπιωτάτων καὶ καταλληλοτάτων φράσεων. Κατ' οὐσίαν ἢ ἐν λόγῳ λατρεία ἐμφανίζεται ἡμῖν ὑπὸ χροιάν τινα ἐντελῶς ἄκακον καὶ ἀκίνδυνον. Τὰ ἱερὰ ζῶα εἰσάγονται ἐνταῦθα οὐχὶ τόσον πρὸς προσκύνησιν καὶ λατρείαν, ὅσον πρὸς ἀπλὴν πολλῶ μᾶλλον ἔνεκα τῆς χρησιμότητος αὐτῶν ἀφιέρωσιν τούτων τοῖς θεοῖς: « εἶναι δὲ καὶ αἰλούρους κτλ. ». Μάλιστα, καθὰ ἤδη ἀνωτέρω ἐλέχθη, λόγῳ τῆς χρήσεως ἐπὶ τοῦ προκειμένου τοῦ ὑπαρκτικοῦ καὶ ἀμεταβάτου ρήματος: « εἶναι » ἐμφανίζεται ἡμῖν ἢ καθιέρωσις τῶν ἐν λόγῳ ζώων οὐχὶ ὡς τι προῖον ἐσκεμμένης προσωπικῆς δράσεως, ἀλλ' ὡς κύρωσις πολλῶ μᾶλλον ὑπαρχούσης καταστάσεως. Ὀλίγον κατωτέρω, ἐν Γ 9 δηλαδὴ καὶ Γ 12, διασαφίζεται ἀναδρομικῶς τὸ πρᾶγμα, ὅτι περὶ καθιερώσεως ἐνταῦθα τῶν ζώων πρόκειται καὶ οὐχὶ περὶ λατρείας αὐτῶν, διὰ τῶν φράσεων ἀντιστοίχως: « τὴν ἴβιν ἐν αὐτῇ (sc. τοῦ Ἑρμοῦ πόλει) καθιερῶσαι (sc. τὸν Μώυσον Ἀρτάπανός φησι) » καί: « ... καὶ τὰ ζῶα τὰ καθιερωθέντα ὑπὸ τοῦ Μώυσου... ». Ἐναῦθα διὰ τῆς ρητῆς ἀναγραφῆς τοῦ ἀπαρεμφάτου: « καθιερῶσαι » καὶ τῆς μετοχῆς: « καθιερωθέντα » οὐδαμῶς ὁ Ἰουδαῖος συγγραφεὺς ἐδίστασεν, ὅπως ἡ ἀπλῶς ὑποδηλώση τὸν ἐνεργοῦντα: « τὸν Μώυσον » ἢ ρητῶς καὶ ἐναργῶς ἐπαγάγηται τὸ οἰκεῖον ποιητικὸν αἴτιον: « ὑπὸ τοῦ Μώυσου »¹. Οὐχὶ ἀπίθανον εἶναι, ὅτι λόγῳ ὑποσυνειδήτου τινὸς καὶ ἀφανοῦς δράσεως τῆς προαιρέσεως καὶ προθυμίας πρὸς ἀπαλλαγὴν τοῦ Ἰουδαίου Ἀρταπάνου τῆς μομφῆς, ὅτι οὗτος ἀδίκως προσέγραψε τῷ Μωυσεῖ ἔργον εἰδωλολατρικόν, τίθενται πάντες οἱ ἐκδοταὶ τοῦ κειμένου πλὴν τοῦ Mras ἄνω στιγμὴν μετὰ τὸ « ἱερεῦσιν »² καὶ οὕτως ἐξαρτῶσι τὸ « εἶναι » τῆς ἀκολουθούσης ἀπαρεμφατικῆς προτάσεως οὐχὶ πλέον ἐκ τοῦ « ἀποτάξει », ἵνα οὕτω τὸ περιεχόμενον αὐτῆς ἀποτέλεσμα εἶναι οἰκείας τινὸς διαταγῆς τοῦ Μωυσέως, ἀλλ' ἐκ τοῦ « Ἀρτάπανός φησιν », ἵνα οὕτω τὸ περιεχόμενον αὐτῆς θεωρηθῇ ὡς τις ὑπάρχουσα ἐν Αἰγύπτῳ κατάστασις, ἣν ἀπλῶς τε καὶ ἀντικειμενικῶς περιγράφει ὁ Ἰουδαῖος λόγιος. Ὁ Stephanus μάλιστα τίθεται μετὰ τὸ « ἱερεῦσιν » τελείαν στιγμὴν. Νομίζω ὅμως, ὅτι ἄστοχος εἶναι ἢ στίξις αὕτη, διότι, ἐφ' ὅσον ἢ δευτέρα ἀπαρεμφατικὴ πρότασις τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου τοῦ Ἀρταπάνου ἐξηνέχθη διὰ τοῦ ρήματος: « ἀποτάξει », διατελοῦσι πάντα τὰ ἀκολουθοῦντα ἀπαρέμματα ὑπὸ τὴν κυριαρ-

ἐκδοχῇ τῆς κτήσεως ὑπὸ τοῦ Ἰωσήπου ἄλλης τινὸς πηγῆς, ἣτις ἰσχυρῶς ὁμοίαζε τῷ ἔργῳ τοῦ Ἀρταπάνου ἢ ἐγένετο ἔτι αὕτη ποτὲ πηγὴ καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ Ἀρταπάνου, οὐχὶ ἀπίθανος εἶναι.

¹ Πρβλ. σχετικῶς καὶ E. Schürer, ἔ.δ. III (1909⁴) 479.

² Καὶ ὁ R. Reitzenstein, Poimandres, σ. 182 τίθεται ὁμοίως μετὰ τὸ « ἱερεῦσιν » ἄνω στιγμὴν.

χίαν καὶ δρᾶσιν αὐτοῦ πλέον καὶ οὐχὶ τοῦ « φησὶν ». Ὁρθῶς ὁ Μγας μόνον κόμμα τίθεται, ἐφ' ὅσον περὶ ἀπλῆς τινος ἀντιθέσεως ἐν τῇ διηγήσει πρόκειται ὑπαρχούσης μεταξὺ τῶν κατ' ἐπιταγὴν τοῦ Μωυσέως κατὰ συνέχθειαν συντελουμένων ἔργων¹. Ἀλλ' ἐπὶ πλέον σημειωθῆτω σχετικῶς, ὅτι ἡ ἐνώπιον τοῦ Μωυσέως ἀποκάλυψις τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ, ἐξ οὗ οὗτος διδάσκεται τὰ στοιχεῖα καὶ τὴν τάξιν τῆς καθαρᾶς πλέον λατρείας, ἀποτελεῖ παρ' Ἀρταπάνω γεγονός τι, ὅπερ πολὺ βραδύτερον συνέβη, ὅτε ἀναντιρρήτως ἔμπλεως πλέον ὁ Μωυσεὺς τῆς θείας αἴγλης καὶ τοῦ καθαρῶ φωτὸς τῆς νέας θρησκείας μετ' ἀποτροπιασμοῦ καὶ βδελυγμίας θὰ ἀνεπὶ τοῦ ὑπ' αὐτοῦ παρὰ Χενεφρῆ ἔκτελεσθῆν ποτε ἔργον ἐκεῖνο τῆς θεοποιήσεως τῶν ζώων. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον δημιουργεῖ πως ὁ Ἀρτάπανος ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ τὸν ἀπαιτούμενον μεταξὺ τῶν πραγμάτων συμβιβασμόν².

Ἐν τέλει τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου τοῦ Ἀρταπάνου πληροφοροῦμεθα, ὅτι ὁ Μωυσεὺς ἀπέταξεν ἐκάστῳ νομῶ τὴν ἀπονομὴν τοῖς ἱερεῦσιν ἐξαιρέτου χώρας : « ἀπονεῖμαι δὲ καὶ τοῖς ἱερεῦσιν ἐξαιρέτον χώραν ». Καὶ τὸ ἀπαρέμφατον τῆς τελευταίας ταύτης ἀπαρεμφατικῆς προτάσεως τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου τοῦ Ἀρταπάνου ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ « ἀποτάξαι » κατέχον ἔναντι αὐτοῦ θέσιν ἀντικειμένου. Ὡς ὑποκείμενον αὐτοῦ νοητέον λόγῳ ἑτεροπροσωπίας κατ' αἰτιατικὴν « ἕκαστον νομόν », « τὰς ἀρχὰς ἐκάστου νομοῦ », « τοὺς νομάρχας ». Κατὰ ταῦτα ἡ διανομὴ μεταξὺ τῶν ἱερέων ἐξαιρέτων γαιῶν ἀπετέλει ὑπόθεσιν τῶν

¹ Πόσον ἀσαφῆ γνώσιν ἔχει ὁ Stephanus τῶν νόμων τῆς χρήσεως τοῦ κόμματος, μαρτυρεῖ καὶ τὸδε ἔτι, ὅτι δηλαδὴ οὗτος χωρίζει διὰ τούτου ἀλλήλων καὶ τὰ διὰ τοῦ συμπλεκτικοῦ συνδέσμου : « καὶ » συναπτόμενα πρὸς ἄλληλα οὐσιαστικὰ ὑποκείμενα τοῦ « εἶναι » : « καὶ αἰλούρους, καὶ κύνας, καὶ ἴβεις ».

² Ὁ R. Reitzenstein, Poimandres, σ. 182, σημ. 5 γράφει, ὅτι ἡ πληροφορία αὕτη περὶ ἰδρύσεως ὑπὸ τοῦ Μωυσέως ἐν Αἰγύπτῳ τῆς λατρείας τῶν ζώων οὐδαμῶς εἶναι δυνατόν, ὅπως ἀποτελῆ γραμματολογικὴν τινα ἐφεύρεσιν Ἰουδαίου τινὸς λογίου παρὰ ταῦτα, εἰ παρεδόθη τούτῳ γραμματολογικὴ τις εἰκὼν μετὰ τοιούτου περιεχομένου, ἡδύνατο οὗτος, ὅπως ἐμφανίσῃ ἡμῖν ἐν συνεχείᾳ τὸν Μωυσεῖα διδασκόμενον τὴν καθαρὰν λατρείαν διὰ τινος νέας ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ. Ὁ L. Herzfeld, ἔ.ἀ., III (1857) 574 λίαν ὀρθῶς παρατηρεῖ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Μωυσέως ἐν Αἰγύπτῳ καθιέρωσιν τῆς λατρείας τῶν ζώων, ὅτι ὁ Ἀρτάπανος ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ οὐδαμῶς διέβλεπε κίνησιν τινα καὶ διάθεσιν εἰδωλολατρικῆς χαρακτῆρος. Παρὰ πάντα ταῦτα εἶναι κατὰ Herzfeld ὁ Ἀρτάπανος Ἰουδαῖος τὴν καταγωγὴν. Ὁ A. Schlatter³, ἔ.ἀ., σ. 42 παρατηρεῖ σχετικῶς, ὅτι ἡ ὑπὸ τινος Ἰουδαίου τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, τοῦ Ἀρταπάνου δηλαδὴ, ἀπόδοσις τῷ Μωυσεῖ τοῦ ἔργου τῆς εἰσαγωγῆς εἰς Αἴγυπτον αἰσχροῶν καὶ ταπεινωτικῶν θρησκευτικῶν ἐθίμων καὶ θεσμῶν μαρτυρεῖ ἐναργῶς τὸ ἔναντι τοῦ λαοῦ τῆς χώρας ταύτης παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις δεσπόμενον πνεῦμα ἀμειλικτοῦ τινὸς πικρίας καὶ ἀπεχθείας καὶ ἀδιαλλάκτου μίσους. Τὸ ἐν Αἰγύπτῳ ἐπικρατοῦν ἔθος τῆς τιμῆς καὶ λατρείας τῶν ζώων ἐθεωρεῖτο παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις ὡς ἡ κατωτάτη βαθμὶς ἀσεβοῦς καὶ ἀθέου πτώσεως καὶ διαφθορᾶς.

νομαρχῶν κυρίως τοῦ Μωυσέως δόντος πρὸς τοῦτο ἀπλῶς τὴν οἰκείαν ἐντολήν. Ὁ Μωυσῆς προσωπικῶς ἐνήργησε μόνον τὴν διαίρεσιν τῆς πολιτείας εἰς νομούς, ὅπερ δηλοῦται ἐκ τοῦδε τοῦ πράγματος, ὅτι δηλαδή τὸ ἀπαρέμφατον: « διελεῖν » ἐξαρτᾶται κατ' εὐθὺ ἐκ τοῦ « φησίν ». Ἡ ἐν ἐκάστῳ νομῷ ἐγκαθίδρυσις τῶν οἰκείων θεῶν καὶ ὁ καθορισμὸς τῆς λατρείας αὐτῶν, ἡ καθιέρωσις τοῖς θεοῖς ὠρισμένων ζώων καὶ ἡ ἀπονομή τέλος τοῖς ἱερεῦσι ἐξαιρέτου χώρας ἀπετέλουν ὑποθέσεις τῶν νομαρχῶν πλέον κατόπιν τῆς ἐκδοθείσης οἰκείας διαταγῆς τοῦ Μωυσέως. Κατὰ ταῦτα δέον, ὅπως μετὰ τὸ « ἴβεις » τεθῆι κόμμα, οὐχὶ δὲ ἄνω στιγμῇ, ὡς τοῦτο πράττουσι πάντες οἱ ἐκδόται οὐδὲ τοῦ Μγας νῦν ἐξαιρουμένου¹ ἐξαρθῶντες οὕτω τὸ ἀπαρέμφατον οὐχὶ πλέον ἐκ τοῦ « ἀποτάξαι », ἀλλ' ἐκ τοῦ « φησίν » ὑπὸ τὴν ἄστοχον προφανῶς ἔννοϊαν, ὅτι οὐχὶ κυρίως οἱ νομάρχαι, ἀλλ' αὐτὸς οὗτος ὁ Μωυσῆς ἐνήργησε τὴν διανομὴν γαιῶν μεταξὺ τῶν ἱερέων, ὡς αὐτὸς οὗτος πάλιν ἀμέσως τε καὶ κατ' εὐθὺ διείλε τὴν πολιτείαν εἰς νομούς. Πάντως διὰ τῆς τελευταίας ταύτης πληροφορίας μαρτυρεῖται ἡ διαίρεσις τοῦ λαοῦ εἰς τάξεις, περὶ οὗ ὅμως ζητήματος οὐδεὶς λόγος παρὰ Διοδώρῳ γίνεται².

Οὕτως ἤγαγον πλέον εἰς πέρας τὴν ἐρμηνείαν τοῦ δυσχερεστάτου τούτου χωρίου τοῦ Ἄρταπανου. Νῦν ἐν τῷ συνόλω τούτου θεωρουμένου παρατηρῶ, ὅτι λίαν ἀστόχως μετέφρασεν αὐτὸ ὁ Vigerus: *Ad haec civitatem ab eo in sex et triginta praefecturas divisam suosque singulis Numini colendo ritus assignatos litterasque sacras, puta felium, canum, ibium figuras sacerdotibus cum singulari ac propria regione attributas fuisse* (sc. Artapanus scribit). Μὴ ὑπολογιζομένου πλέον τοῦ ἀνωτέρω διασαφηθέντος σφάλματος ἐκείνου, καθ' ὃ ὁ Vigerus ἐνταῦθα ὁμοῦ μετ' ἄλλων περὶ ἑνὸς μόνου Θεοῦ ποιεῖται λόγον, παρέχει οὗτος ἡμῖν ἐπὶ τοῦ χωρίου ἐν τῷ συνόλω αὐτοῦ θεωρουμένου τὴν ἄστοχον ἔννοϊαν, ὅτι κατ' Ἄρ-

¹ Καὶ ὁ R. Reitzenstein, *Poimandres*, σ. 182 τίθεται ὁμοίως μετὰ τὸ « ἴβεις » ἄνω στιγμῇ.

² Ὁ Ἰσοκρ. λόγ. XI. Βούσ. 15 κέξ., p. 224 λέγει περὶ τοῦ Βουσίριδος, ὅτι οὗτος διελόμενος τοὺς Αἰγυπτίους χωρὶς ἐκάστους τοὺς μὲν ἐπὶ τὰς ἱερωσύνας κατέστησε, τοὺς δὲ ἐπὶ τὰς τέχνας ἔτρεψε, τοὺς δέ, ὅπως μελετῶσι τὰ περὶ τὸν πόλεμον, ἠνάγκασε, νομίζων, ὅτι ἔδει, ὅπως τὰ ἀναγκαῖα καὶ αἱ περιουσίαι ἐκ τε τῆς χώρας καὶ ἐκ τῶν τεχνῶν ὑπάρχωσιν, εἶναι δὲ ἀσφαλεστάτη φυλακὴ τούτων ἡ περὶ τὸν πόλεμον ἐπιμέλεια καὶ ἡ πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσέβεια. Τοῖς αὐτοῖς ἀνθρώποις προσέταξεν ὁ Βούσιρις, ὅπως τὰς αὐτὰς ἐκάστοτε πράξεις μεταχειρίζωνται, ἐπειδὴ καλῶς ἐγίνωσκεν, ὅτι οἱ μὲν μεταβαλλόμενοι τὰς ἐργασίας οὐδὲ πρὸς ἕν τῶν ἔργων ἀκριβῶς ἔχουσιν, οἱ δὲ ἐπὶ ταῖς αὐταῖς πράξεσι συνεχῶς διαμένοντες ἐπιτελοῦσιν ἕκαστον τούτων μετὰ τῆς δεούσης τελειότητος. Εἰδικώτερον περὶ τῶν ἱερέων ἀναγινώσκωμεν αὐτ. 21, p. 225, ὅτι ὁ Βούσιρις παρεσκεύασεν αὐτοῖς εὐπορίαν μὲν διὰ τῶν ἐκ τῶν ἱερῶν προερχομένων προσόδων, σωφροσύνην δὲ διὰ τῶν ἀγνείων τῶν ὑπὸ τῶν νόμων τεταγμένων, σχολὴν δὲ διὰ τῶν ἀτελειῶν τῶν κινδύνων καὶ τῶν ἄλλων ἔργων.

τάπανον ἐν ἑκάστῳ νομῶ ὁ Μωυσῆς ἀπέταξε μὲν ἰδίας τελετὰς πρὸς λατρείαν τῆς θείας βουλήσεως, ἀπένειμε δὲ ὡς σύμβολα τὰ ἱερὰ γράμματα φέροντα τὸν τύπον αἰλούρων, κυνῶν καὶ ἴβρων τοῖς ἱερεῦσιν ὁμοῦ μετ' ἐξαιρέτων καὶ ἰδίων γαιῶν. Ὁ Dähne¹ δικαίως ὡς πεπλανημένην θεωρεῖ τὴν λατινικὴν ταύτην μετάφρασιν τοῦ Vigeri, ὅμως οὐχὶ ὀρθότερον μεταφράζει οὗτος τὸ ἐν λόγῳ χωρίον γερμανιστί: Moses habe (nach Artapanos) jedem derselben (sc. τῶν νομῶν) das göttliche Wesen, den Priestern die heil. Schriften zur Verehrung übergeben, dann aber auch Katzen, Hunde und Ibis als göttlich verehren gelehrt. Ὁ Dähne παρέχει ἡμῖν ἐπὶ τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου τὴν ἄστοχον πάλιν ἔννοιαν, ὅτι ὁ Μωυσῆς παρέδωκε πρὸς σεβασμὸν καὶ λατρείαν ἑκάστῳ μὲν τῶν νομῶν τὴν θεϊαν οὐσίαν, τοῖς ἱερεῦσι δὲ τὰς ἱερὰς γραφάς, εἶτα δὲ ἐδίδαξε τὴν λατρείαν αἰλούρων, κυνῶν καὶ ἴβρων ὡς θείων ὄντων. Τὴν ἐρμηνείαν ταύτην θεμελιῶσι ὁ Dähne ἐλέγχων ἐν τούτῳ τὸν Vigerum ἐπὶ τῆς παρατηρήσεως², ὅτι αἱ ἔναρθροι αἰτιατικαί: « τὸν Θεὸν » καὶ « τὰ ἱερὰ γράμματα », καθὰ καὶ ὁ λεκτικὸς συνδυασμὸς: « εἶναι δὲ καί », ἀποτελοῦσιν αὐτοτελεῖς ἔννοιαις ἔναντι ἀλλήλων κειμένας καὶ δεχομένας ἀμέσως τε καὶ κατ' εὐθὺ τὴν ἐκ τοῦ « σεφθῆσθαι » ἐκπεμπομένην ἀκτινοβολίαν τῆς λατρείας. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου σπουδάζει κατὰ Dähne ὁ Ἀλεξανδρινὸς Ἰουδαῖος, ὅπως εὐθὺν καὶ σταθερὸν ὑψώσῃ τὸν λογισμὸν περὶ τῆς ὀφειλομένης λατρείας τοῦ ὑψίστου Θεοῦ καὶ τῶν ἐκτάκτως ἁγίων Γραφῶν αὐτοῦ, μεθ' ὃ θὰ ἦτο βεβαίως δυνατόν, ὅπως καὶ ἄλλοι κατώτεροι θεοὶ λατρεύονται καὶ τιμῶνται. Πάντως ὁ λογισμὸς οὗτος χωρεῖ κατὰ Dähne ἐνταῦθα ἐνώπιον ἡμῶν οὐχὶ ὑπὸ τὸν καθαρὸν αὐτοῦ Ἰουδαϊκὸν τύπον, ἀλλ' ὑπὸ χοιρανίαν τινα πολλῶ μᾶλλον ἐθνικοῦ χαρακτῆρος καὶ εἰδωλολατρικῆς συμπαθείας. Πλὴν τῶν ἄλλων παρανοήσεων, αἵτινες, μεθ' ὅσα ἀνωτέρω ἐγράφησαν, σαφεῖς πλέον καὶ ἔναργεῖς εἶναι τῷ ἀναγνώστῃ, περιλίπτει ὁ Dähne ἐνταῦθα εἰς τὸ θεμελιῶδες σφάλμα τῆς θεωρήσεως τῶν « ἱερῶν γραμμάτων » οὐχὶ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς « γραφῆς », τῶν « ἱερογλυφικῶν γραμμάτων », ὧν διδάσκαλος, ὡς εἶπομεν, παρὰ τοῖς ἱερεῦσιν ὁ Μωυσῆς ἐγένετο, ἀλλ' ὑπὸ τὴν ἄστοχον ἔννοιαν τῶν ἱερῶν βιβλίων τοῦ Θεοῦ. Μεταξὺ τῶν ἀνωτέρω μεταφράσεων κεῖται ἐν τινι μέτρῳ ἢ μετάφρασις τοῦ Herzfeld³: ...deren (sc. νομῶν) jedem er den Gott (τὸν Θεὸν) zu verehren vorschrieb, sowie dass die Priester heilige Schriften und Katzen, Hunde und Ibis haben sollten, er habe ihnen aber auch besonderes Land zugetheilt. Πάλιν ἐνταῦθα τὰ « ἱερὰ γράμματα » θεωροῦνται ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῶν ἁγίων Γραφῶν, ὅμως ἐν θέσει τινὶ νῦν οὐχὶ σεβασμοῦ καὶ

¹ F. Dähne, ἔ.ἀ., II (1834) 201.

² Αὐτ., σ. 201, σημ. 164.

³ L. Herzfeld, ἔ.ἀ., III (1857) 484.

λατρείας ἐκ μέρους τῶν ἱερέων ἢ ἄλλου τινός, ἀλλ' ἐν θέσει κτημάτων ἀπλῶς τῶν ἱερέων ὁμοῦ μετ' αἰλούρων, κυνῶν καὶ ἴβρων¹.

§ 5.

Πάντα ταῦτα ἐποίησεν ὁ Μωυσῆς ἐπὶ τῷ σκοπῷ, ὅπως ἀσφαλῆ καὶ βεβαίαν διαφυλάξῃ τὴν μοναρχίαν τῷ Χενεφρῆ. Πρῶτερον ἀδιάτακτοι ὄντες οἱ ὄχλοι ἄλλοτε μὲν ἐξέβαλλον, ἄλλοτε δὲ καθίστασαν, τοὺς βασιλεῖς καὶ δὴ καὶ πολλάκις μὲν τοὺς αὐτοὺς, ἐνίοτε ὁμως καὶ ἄλλους.

Τὸ περιεχόμενον τῆς παραγράφου ταύτης καθίσταται ἡμῖν σαφές, ἂν

¹ Σημειωθῆτω ἔτι ἐνταῦθα ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐν λόγῳ παράγραφον τοῦ τρίτου ἀποσπάσματος τοῦ Ἀρταπάνου θεωρουμένην ταύτην ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῆς, ὅτι ἐν ταῖς « Πράξεσι τῶν Ἀποστόλων » 7, 22 λέγεται, ὅτι ἐπαιδεύθη Μωυσῆς πάσῃ σοφίᾳ Αἰγυπτίων, οἵτινες ἐπὶ τέλους, καθὰ Ἐκαταῖος τε καὶ ἄλλοι παρὰ Διογ. Λαερτ. προσίμ. 10 κέξ. (= FHG II [1848] 388b κέξ. : Hecat. Abd. fr. 7 = F Gr. Hist. III A [1954] 13 : 264. Hecat. v. Abd. F 1) ἱστοροῦσι, πολλὰ ἐφιλοσόφουν περὶ τε τὴν γένεσιν τοῦ κόσμου καὶ τὴν ψυχὴν καὶ τὸν θάνατον καὶ τοὺς νόμους, ἀνεύθρον δὲ γεωμετρίαν τε καὶ ἀστρολογίαν καὶ ἀριθμητικὴν. Τὴν πληροφορίαν ταύτην τῶν « Πράξεων » ὑπὸ τινα εὐρυτέραν τοῦ πράγματος διάπτυσιν παρέχει ἡμῖν καὶ Φίλων ὁ Ἀλεξανδρεὺς λέγων, περὶ τοῦ βίου Μωυσ. I 1 (= § 23 = IV [1902] 125, 5 κέξ. Cohn) ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀγωγήν τοῦ Μωυσέως τάδε : « Ἀριθμούς μὲν οὖν καὶ γεωμετρίαν τὴν τε ῥυθμικὴν καὶ ἀρμονικὴν καὶ μετρικὴν θεωρίαν καὶ μουσικὴν τὴν σύμπασαν διὰ τε χρήσεως ὀργάνων καὶ λόγων τῶν ἐν ταῖς τέχναις καὶ διεξόδους τοπικωτέρας Αἰγυπτίων οἱ λόγοι παρεδίδοντο καὶ προσέτι τὴν διὰ συμβόλων φιλοσοφίαν, ἣν ἐν τοῖς λεγομένοις ἱεροῖς γράμμασιν ἐπιδείκνυνται, καὶ διὰ τῆς τῶν ζώων ἀποδοχῆς, ἃ καὶ θεῶν τιμαῖς γεραίρουσι, τὴν δ' ἄλλην ἐγκύκλιον παιδείαν Ἑλλήνες ἐδίδασκον, οἱ δ' ἐκ τῶν πλησιοχώρων τά τε Ἀσσύρια γράμματα καὶ τὴν τῶν οὐρανίων χαλδαϊκὴν ἐπιστήμην ». Πρβλ. Κλήμ. Ἀλεξ. στρωμ. I 23, 153, 2 κέξ. (= II [1869] 123, 8 κέξ. Dindorfius = PG VIII [1891] 900 a Potterus = Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte II [1906] 95, 11 κέξ. Stählin). Τούτοις πᾶσιν ἐμφανῶς ἀντιτίθενται, ὅσα ἐν Γ 4 ἐκτίθησιν ἡμῖν ὁ Ἀρτάπανος, ὅστις ἐμφανίζει ἡμῖν τὸν Μωυσέα οὐχὶ ὑπ' ἄλλων διδασκόμενον, ἀλλ' αὐτὸν ἄλλους διδάσκοντα πᾶν εἶδος σοφίας τε καὶ ἐπιστήμης. Τῇ διηγῆσει ταύτῃ τοῦ Ἀρταπάνου λίαν ὁμοιογενὴς εἶναι ἢ περὶ τοῦ Μωυσέως πάλιν σχετικῆ ἐκείνῃ διήγησις τοῦ Εὐπολέμου παρ' Εὐσεβ. εὐαγγ. προπαρ. IX 26, 1 (= Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte I [1954] 519, 5 κέξ. Mras). Καὶ οὗτος, καθὰ καὶ ὁ Ἀρτάπανος, ἔλεγε « τὸν Μωυσῆν πρῶτον σοφὸν γενέσθαι καὶ γράμματα παραδοῦναι τοῖς Ἰουδαίοις πρῶτον, παρὰ δὲ Ἰουδαίων Φοίνικας παραλαβεῖν, Ἑλλήνας δὲ παρὰ Φοινίκων, νόμους τε πρῶτον γράψαι Μωσῆν τοῖς Ἰουδαίοις ». Ἐν σχέσει πρὸς τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ Εὐπολέμου πρβλ. ἔτι Κλήμ. Ἀλεξ. στρωμ. I 23, 153, 4 (= II [1869] 123 κέξ. Dindorfius = PG VIII [1891] 900a κέξ. Potterus = Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte II [1906] 95 κέξ. Stählin). Τῶν Αἰγυπτίων οὐδεμίαν μνεῖαν ποιεῖται ἐνταῦθα ὁ Εὐπόλεμος· ἐδιδάχθη τι ὁ Μωυσῆς παρὰ τούτων ἢ νοητέον μᾶλλον καὶ ἐνταῦθα, ὅτι καὶ τούτων ὑπῆρξε διδάσκαλος ὁ δαιμόνιος οὗτος Ἰουδαῖος ;

ἀναγνώσωμεν, ὅσα, καθὰ εἶδομεν, ὁ Διόδωρος σχετικῶς γράφει¹. Καθὰ τινες ἔλεγον, πολλάκις ἐπὶ τῶν παλαιῶν βασιλέων ἀφισταμένου τοῦ πλήθους καὶ ἐν συμποσίᾳ συνωμοσίας καὶ συστάσεις ποιουμένου κατὰ τῶν ἡγουμένων βασιλεῦς τις συνέσει διαφέρων διείλετο μὲν τὴν χώραν εἰς πλείονα μέρη, παρήγγειλε δὲ τοῖς ἔγχωροις καθ' ἕκαστον τῶν μερῶν τούτων, ὅπως σέβωνται ζῶν τι ἢ ὅπως μὴ γεύονται τροφῆς τινος, ἵνα οὕτως αἶτε ἐκάστων τὸ μὲν παρ' αὐτοῖς τιμώμενον σεβομένων, τῶν δὲ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἀφιερωμένων καταφρονούντων μηδέποτε δύνανται οἱ κατ' Αἴγυπτον οἰκοῦντες, ὅπως ὁμονοήσωσιν. Καὶ τοῦτο φανερόν ἦτο ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων· πάντες οἱ πλησιόχωροι διεφέροντο πρὸς ἀλλήλους, διότι προσέκοπτον ταῖς ἑκατέρωθεν κατὰ τῶν ἡθῶν καὶ ἐθίμων αὐτῶν συντελουμέναις παραβάσεσι καὶ παρανομίαις. Ἐνταῦθα λοιπὸν συμπληροῖ ὁ Διόδωρος τὴν ἀτελῆ διήγησιν τοῦ Ἀρταπάνου, καθὰ οὗτος ὀλίγον πρότερον συνεπλήρωσεν, ὡς εἶδομεν, τὸν Σικελιώτην ἱστορικὸν ἐν τῷ ζητήματι ἐκείνῳ τῆς διαιρέσεως τοῦ αἰγυπτιακοῦ λαοῦ εἰς τάξεις².

§ 6.

Διὰ πάντα ταῦτα ἠγαπήθη ὁ Μωυσῆς ὑπὸ τῶν ὄχλων καὶ καταξιωθείς ὑπὸ τῶν ἱερέων ἰσοθέου τιμῆς προσηγορεύθη « Ἐρμῆς » διὰ τὴν τῶν ἱερῶν γραμμάτων ἐρμηνείαν.

Ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν τε παράγραφον ταύτην καὶ τὰς προηγηθείσας δύο παραγράφους συνάγει ὁ Reitzenstein³ τὸ πιθανώτατον συμπέρασμα, ὅτι ὁ Ἰουδαῖος νομοθέτης ἤδη κατὰ τὸν δεύτερον π.Χ. αἰ. πολλῆς πράγματι τιμῆς ἀπέλαυεν ἐν ὠρισμένοις κύκλοις τῆς Αἰγύπτου. Διὰ τῆς ἐν τῇ παραγράφῳ ταύτῃ περιεχομένης παραδόξου πληροφορίας τοῦ Ἀρταπάνου περὶ

¹ Διόδ. I 89, 5. Τοῦτο πρῶτος ὁ J. Freudenthal, ἔ.ἀ., II (1875) 160 κ.εξ. μετὰ πολλῆς ὀξυνοίας παρετήρησεν. Πρβλ. ἔτι H. Willrich, *Judaica*, σ. 114.

² Πρβλ. Πλουτ. περὶ Ἰσ. καὶ Ὀσ. 72 (= p. 380 α κ.εξ.), ὅστις τὴν ἐν λόγῳ ὑπόθεσιν διασαφεῖ ἡμῖν διαφόρως πῶς τοῦ Διοδώρου. Δεινός τις καὶ πανοῦργος βασιλεὺς καταμαθὼν, ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι τῇ μὲν φύσει κοῦφοι ἦσαν καὶ δεξυρροποι πρὸς μεταβολὴν καὶ νεωτερισμόν, ἄμαχον δὲ καὶ δυσκάθεκτον ἕνεκα τοῦ πλήθους αὐτῶν εἶχον δύναμιν, ἐν ἣ περιπτώσει συνεφρόνουν καὶ ἐκοινοπράγουν, ἐγκατέσπειρεν αὐτοῖς ἀίδιον πρόφασιν διαφορᾶς ἀπαύστου διὰ τῆς εἰσαγωγῆς δεισιδαίμονός τινος ἔθους λατρείας, τῆς καθιερώσεως δηλαδὴ ἐν ἐκάστη περιοχῇ τῆς τιμῆς καὶ τοῦ σεβασμοῦ ὠρισμένων θηρίων. Τῶν θηρίων τούτων, ἅτινα διάφορα ἦσαν ἐν ἐκάστη περιοχῇ, δυσμενῶς καὶ πολεμικῶς πρὸς ἀλλήλα προσφερομένων καὶ ἐκάστου τούτων τὴν τροφὴν τοῦ ἄλλου ἀναρπάζοντος συνέβαινε, ὅπως καὶ οἱ κάτοικοι ὁμοίως πῶς προσφέρονται πρὸς ἀλλήλους. Παρέχοντες ἕκαστοι βοήθειαν τοῖς οικείοις αὐτῶν θηρίοις καὶ χαλεπῶς φέροντες, ὅσαςκις ταῦτα ἠδικοῦντο καὶ ἐβλάπτοντο, περιήρχοντο λεληθότως εἰς ἔχθραν πρὸς ἀλλήλους παρασυρόμενοι εἰς τοῦτο ἐκ τῆς ἐχθρας ταύτης τῶν θηρίων πρὸς ἀλλήλα.

³ R. Reitzenstein, *Poimandres*, σ. 182.

ἰδιαιτέρας τινὸς ἀγάπης καὶ τιμῆς τοῦ Μωυσέως ἐκ μέρους τῶν ὄχλων καὶ τῶν ἱερέων, ἧτις ἀποτελεῖ ὄντως ἐναργῆ ἔπαινον τοῦ Ἰουδαίου τούτου νομοθέτου, καὶ διὰ τοῦδε τοῦ πράγματος ἔτι, ὅτι δηλαδὴ οὗτος ὀλίγον πρότερον ἱστορήθη ὑπὸ τοῦ Ἀρταπάνου ὡς εἰσηγητῆς ἐν Αἴγυπτῳ τῆς εἰδωλολατρίας καὶ δὴ καὶ διὰ ζωηροτάτων χρωμάτων εὐλαβοῦς θαυμασμοῦ, βεβαιοῦνται κατὰ Dähne¹ ἅπαξ ἔτι, ὅτι ὁ Ἀρτάπανος οὐχὶ Ἰουδαῖος εἶναι. Παρὰ ταῦτα, ὅσα οὗτος ἐν συνεχείᾳ περὶ τῆς ἐθνικότητος τοῦ Ἀρταπάνου λέγει, μαρτυροῦσι, πόσον δυσχερὲς ἦτο αὐτῷ, ὅπως δημιουργήσῃ ἐναρμόνιον τινα συμβιβασμὸν μεταξὺ τοῦτο μὲν τῆς πεπλανημένης αὐτοῦ ἐκδοχῆς ταύτης περὶ τῆς ἐξ εἰδωλολατρῶν δῆθεν καὶ ἐθνικῶν, οὐχὶ δὲ ἐξ Ἰουδαίων, προελεύσεως τοῦ συγγραφέως τῶν ἐν λόγῳ ἀποσπασμάτων ἡμῶν, τοῦτο δὲ τῆς πολλάκις ἐν αὐτοῖς διαδηλουμένης θερμοῦ καὶ ἐπιμόνου ἐφέσεως τοῦ συγγραφέως τούτου πρὸς ἀπεριόριστον ἔξαρσιν τοῦ ἀψόγου καὶ καθαρωτάτου χαρακτήρος τοῦ Μωυσέως καὶ τοῦ ὑπερφουῶν μεγαλείου τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐκτελεσθέντων θαυμάτων. Ἐχων ὁ Dähne πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ τότε ἔτι τὸ πρᾶγμα, ὅτι δηλαδὴ ὁ Ἀρτάπανος ἐμφανίζει τὸν Ἀβραὰμ μὲν ὡς ἐφευρέτην τῆς ἀστρολογίας, τὸν Ἰωσήφ δὲ ὡς ἰδρυτὴν ἱερῶν ναῶν ἐν Ἀθῶν καὶ Ἡλιουπόλει, λέγει, ὅτι ἀναμφιβόλως ἐν τοῖς ἐν λόγῳ ἀποσπάσμασι τοῦ λογίου τούτου συνυφάνθησαν μετὰ τῶν εἰδωλολατρικῶν παραδόσεων καὶ ἰουδαϊκοὶ λογισμοί. Οὕτως ὁ καθορισμὸς τοῦ χαρακτήρος τοῦ συγγραφέως καθίσταται δυσχερὲς καὶ ἀπορος. Εἴ τις ἐδέχετο ἐπὶ τοῦ προκειμένου, λέγει ἐν συνεχείᾳ ὁ Dähne², ὅτι Ἰουδαῖός τις ἐπ' εὐνοίᾳ τῆς πίστεως αὐτοῦ μετεποίησεν ἐν πολλοῖς σημείοις τὰ ῥήματα καὶ τὰς ἰδέας εἰδωλολάτρου τινὸς συγγραφέως, τότε θὰ ἀνέκυπτε διὰ τούτου ἐναργῆς ἀντιλογία πρὸς τὰ ἐπὶ τοιούτων τινῶν περιστάσεων νομιζόμενα παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις, καθὰ οὗτοι πρὸς δημιουργίαν τοιούτων λογοτεχνικῶν προϊόντων ἐξέλεγον συνήθως τὸ ὕλικόν ἐκεῖνο κυρίως ἐκ τῆς εἰδωλολατρικῆς γραμματείας, ὅπερ εὐάγωγον καὶ εὐάρμοστον ἦτο, ἐπεξεργάζοντο δ' εἶτα τόσον εὐτέχνως, ὥστε οὐδαμῶς πλέον νὰ εἶναι ἐν αὐτῷ εὐδιάκριτός πως ὁ πρωταρχικὸς τοῦ πράγματος εἰδωλολατρικὸς χαρακτήρ. Παρὰ ταῦτα θὰ ἦτο ἐντελῶς ἀσύναπτος καὶ ἀνάρμοστος πρὸς τὰ παντοειδῆ αὐτῶν συμφέροντα ἡ ὑψωσις εἰς περιωπὴν τινα τῆς ἐθνικῆς λατρείας διὰ τῆς ἀκτινοβολίας τοῦ σεπτοῦ μεγαλείου καὶ τοῦ ἀξιώματος τοῦ νομοθέτου αὐτῶν. Ἐνεκα πάντων τούτων θεωρεῖ ὁ Dähne³ ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἀρταπάνου συγκρητιστὴν τινα, ὡς τοιοῦτοι πολλοὶ ὑπῆρχον μεταξὺ τῶν νεοπλατωνικῶν τῶν μ.Χ. χρόνων, ὅστις ἤθελεν, ὅπως μῆτε τὴν προτέραν αὐτοῦ

¹ A. Dähne, ἔ.ἀ., II (1834) 201. Πρβλ. Domini Segueri a Sancto - Brissone, ἔ.ἀ., XXI (1857) 1567.

² A. Dähne, ἔ.ἀ., II (1834) 202.

³ A. Dähne, αὐτ., σ. 203.

διδασκαλίαν ἢ τοὺς προτέρους αὐτοῦ θεοὺς ἀπορρίψη καὶ ἀποβάλη μήτε πάλιν κατ' εὐθὺ ἀντιστῆ ταῖς ἀπαιτήσεσι τῆς συνέσεως, αἵτινες ἤξιον παρ' αὐτοῦ τὴν παρενθήκην καὶ παρεμβολὴν οἰκείων στοιχείων σεμνοτέρας τινὸς καὶ ἱεροπρεπεστέρας ἕφης. Οὕτως ἐπεδίωκεν ὁ οὐχὶ Ἰουδαῖος Ἀρτάπανος, ὅπως συνδυάσῃ ἀμφοτέρω ταῦτα διὰ τινος ἀλληγορικῆς διασαφήσεως τῶν προτέρων αὐτοῦ δοξῶν ὁμοίας ἐκείνη, ἣτις ἐπεκράτει παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις. Μόνον ὤφειλεν ὁ Ἀρτάπανος, ὅπως κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου τούτου εἶναι ἐστραμμένος πρὸς τὴν πλευρὰν τῶν Ἰουδαίων ἐν μείζονί τινι βαθμῷ ἢ ὅσον τοῦτο συνέβαινε συνήθως παρὰ τοῖς ἐθνικοῖς νεοπλατωνικοῖς φιλοσόφοις. Οὕτω διαλλάττονται ἀλλήλοις λίαν καλῶς τοῦτο μὲν ἢ ἔξαρχος τῆς χρησιμότητος τῶν ἐθνικῶν θεῶν, τοῦτο δὲ ἢ σύνθεσις τοῦ Μωυσέως μετὰ τοῦ Μουσαίου ὡς ἀποτελούντων τὸ αὐτὸ πρόσωπον ἢ τοῦ Μωυσέως μετὰ τοῦ Ὁρφέως ὑπὸ τὴν σχέσιν διδασκάλου πρὸς μαθητὴν. Ἐφ' ὅσον τοιαῦτα συνθέσεις ἐνηργήθησαν βραδύτερον ἐκ μέρους Ἰουδαίων καὶ Χριστιανῶν ὑπὸ τὴν πρόθεσιν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τῆς ἀποδείξεως μόνον τῆς προελεύσεως τῆς ἑλληνικῆς σοφίας ἐκ τῆς ἰουδαϊκῆς, τότε οὐδὲν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐμπόδιον ὑπάρχει, ὅπως δεχθῶμεν, ὅτι ὑπὸ τὴν βαθεῖαν πίστιν περὶ τῆς ὑπεροχῆς καὶ ἀρετῆς τῆς προτέρας αὐτῶν θρησκείας ἢ ὑπὸ τὴν προαίρεσιν τῆς παραστάσεως καὶ διατηρήσεως ταύτης ὡς τοιαύτης ὠρισμένοι εἰδωλολάτραι ὁμοῦ μετὰ τῆς ἐγκρίσεως καὶ τοῦ ἐπαίνου τῆς ἰουδαϊκῆς διδασκαλίας διετείνοντο κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς φιλοσοφοῦντας Ἰουδαίους, ὅτι ἡ διδασκαλία αὕτη εἶναι δάνειον τῆς θρησκείας αὐτῶν καὶ ὀφείλει, ὅπως ἐν ἡ περιπτώσει θέλει, ὅπως ἀναλάβῃ χαρακτῆρα καθαρότητος καὶ ἀληθείας, νοηθῆ διὰ λογισμοῦ τινος θεωροῦντος τὰ πράγματα εἰδωλολατρικῶς καὶ ἀλληγορικῶς. Λίαν εὐφυῆς φαίνεται μοι ἡ θεωρία αὕτη τοῦ Dähne. Παρὰ ταῦτα ὅμως εἶναι αὕτη ἐντελῶς ἄστοχος καὶ ἀβάσιμος¹.

Περὶ τῆς προσαγορεύσεως τοῦ Μωυσέως διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ « Ἐρμουῦ - Θῶθ » ἐλέχθησαν ἤδη ἀνωτέρω τὰ δέοντα. Ἐνταῦθα συμπληρωτικῶς ποιούμεαι ἀπλῶς μνεῖαν τῆς ἀστοχου κατὰ τὴν γνώμην μου παρατηρήσεως τοῦ Μωυσεῦς ἐν τῷ οἰκείῳ ὑπομνήματι αὐτοῦ, καθ' ἣν ἢ προσαγόρευσις τοῦ Μωυσέως διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ « Ἐρμουῦ » ἀποτελεῖ δῆθεν αἰνιγμὸν εἰς τὸ ὄνομα : « Ἐρμουθ » τοῦ A 1 καὶ B 4, δι' οὗ κατ' Ἀρτάπανον ὀνομάζοντο οἱ Ἰουδαῖοι.

§ 7.

Ὁ Χενεφρῆς ἔχων νῦν πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἀρετὴν τοῦ Μωυσέως ἐφθόνησεν αὐτῷ καὶ ἐξήτει, ὅπως ἐπ' εὐλόγῳ τινὶ αἰτίᾳ φονεύσῃ αὐτόν. Ἐπι-

¹ Περὶ. E. Schürer, ἔ.ἀ., III (1909⁴) 479, ὅστις ὡς Ἰουδαῖον θεωρεῖ τὸν Ἀρτάπανον, καθιδρυμένον ὅμως ἐν Αἰγύπτῳ, ἐφ' ὅσον οὗτος ἄριστος γνώστης εἶναι τῆς αἰγυπτιακῆς ἱστορίας. Παρὰ τῷ Ἰουδαίῳ τούτῳ ἢ λάμπρις καὶ ἢ τιμὴ τοῦ ἰουδαϊκοῦ ὀνόματος μείζονα σημασίαν εἶχεν ἢ ἡ καθαρότης τοῦ τρόπου λατρείας τῶν θεῶν.

στρατευσαμένων λοιπόν ποτε τῶν Αἰθιοπίων ἐναντίον τῆς Αἰγύπτου ὑπολαβῶν ὁ Χενεφρῆς, ὅτι εὗρεν ἐπὶ τέλους εὐθετόν τινα οὕτω καιρὸν πρὸς πραγματοποίησιν τῶν δολοφονικῶν αὐτοῦ σχεδίων ἐπεμψεν ἐναντίον αὐτῶν τὸν Μωυσέα στρατηγὸν μετὰ δυνάμεως, ἣν συνέστησε κατὰ μέγα μέρος ἐκ γεωργῶν, νομίσας, ὅτι διὰ τὴν ἀσθένειαν τῶν στρατιωτῶν ῥαδίως ὁ Μωυσῆς καταβληθήσεται καὶ διαφθαρήσεται ὑπὸ τῶν πολεμίων.

Ὡς γνωστόν, λίαν εὐκόλως θολοῦνται αἱ μεταξὺ βασιλέων καὶ φιλοσόφων σχέσεις· τὴν συνήθη ταύτην ἐν τῇ ἀρχαίᾳ γραμματείᾳ εἰκόνα ἀναμφιβόλως ἐγίνωσκεν ὁ Ἀρτάπανος λίαν καλῶς, ὅστις μάλιστα καὶ ποιεῖται ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐκτενῆ χρῆσιν τοῦ ὕφους καὶ τῶν ἰδιορρυθμῶν λεκτικῶν τρόπων τοῦ Πλάτωνος.

Ἡ ἐναντίον τῶν Αἰθιοπίων ἀποσταλεῖσα δύναμις συνεκροτήθη ὑπὸ τοῦ Χενεφρῆ ἐκ «γεωργῶν»¹ κυρίως, οἵτινες περὶ τὰ εἰρηνικὰ ἔργα τῆς θεραπείας τῆς γῆς ἀσχολούμενοι οὐχὶ καλοὶ στρατιῶται θὰ ἦσαν. Ἐν τῷ κειμένῳ αὐτῶν ἀντί: «γεωργῶν» ἔχουσιν ὁ Stephanus, ὁ Vigerus καὶ ὁ Heipichen: «συγγενῶν»². Νομίζω, ὅτι οὐχὶ ἀναγκαῖα εἶναι τοιαύτη τις τοῦ κειμένου διόρθωσις. Τὸ γεγονὸς πάντως, ὅτι ὁ Ἀρτάπανος ἐνταῦθα πρὸς δήλωσιν σιφῶν ἀπολέμων περὶ «γεωργῶν» ποιεῖται λόγον, δηλοῖ, ὅτι οὗτος εἶχε γνῶσιν τοῦ ἐν Αἰγύπτῳ ὑπάρχοντος συστήματος τῶν τάξεων καὶ τῶν γενῶν³.

Τῷ Ἀρταπάνῳ οὐδαμῶς ἐξήρκεσεν ἡ ἀνύψωσις τοῦ ἥρωος αὐτοῦ εἰς τὴν ὑψηλὴν θέσιν τοῦ σοφοῦ ἀνδρός, τοῦ προφήτου καὶ τοῦ θεοῦ, ἀλλ' ὑπὸ τὸ κράτος ἀκορέστου πατριωτικοῦ πάθους ἐπιθυμεῖ, ὅπως περιβάλλῃ τὸν πατριάρχην τοῦ γένους αὐτοῦ καὶ διὰ τῶν διαδημάτων ἔτι στρατηγοῦ τινος ἱκανωτάτου. Ἐν ἐπιγραφαῖς καὶ παπύροις συχνάκις δίδεται υἱοῖς βασιλέων ὁ τίτλος: «Υἱὸς βασιλέως τῆς περιοχῆς Κούς». Ἔτι σήμερον εὐρίσκεται ἐγγὺς τοῦ Ἀσσουὰν βράχος φέρων τὴν ἐπιγραφὴν: «Μεσ(σ)οῦ, υἱὸς βασιλέως τῆς περιοχῆς Κούς». Ὁ Αἰγύπτιος οὗτος «Μεσ(σ)οῦ», οὗτινος τὸ ὄνομα θὰ ἀπεδίετο ἑλληνιστὶ διὰ τοῦ ὀνόματος: «Μωσῆς», ὑπῆρξεν ἐπὶ μακρὸν διοικητῆς τῆς Αἰθιοπίας: ἔζησε κατὰ τοὺς χρόνους Ραμσῆ II. καὶ τοῦ Μενεφθά, ὅθεν ἦτο σύγχρονος τοῦ βιβλικοῦ Μωυσέως⁴. Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ἢ ἄλλαι ἐπιγραφαὶ ὅμοιαι ταύτη, ἐν αἷς γίνεται λόγος περὶ ἐκστρατειῶν Ἀαχμές τινος ἐναντίον τῶν Αἰθιοπίων, ἀνακοινούμεναι ὑπ' Αἰγυπτίων διερμηνέων Ἰουδαίοις τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων παρεῖχον ἀφορμὴν εἰς τὴν γένεσιν τῆς ὑπὸ

¹ Ἐν τῶν χειρογράφων παρέχει ἡμῖν τὴν γραφὴν: «γονέων».

² Καὶ ὁ L. Herzfeld, ἔ.δ., III (1857) 484 περὶ «συγγενῶν» ποιεῖται λόγον ἐπὶ τοῦ προκειμένου: Stammgenossen.

³ Πρβλ. σχετικῶς G. Lombroso, Recherches sur l'économie politique de l'Égypte sous les Lagides. Turin 1870, σ. 55.

⁴ Πρβλ. H. Brugsch-Bey, Histoire d'Égypte, I (1875²) 86 κέξ. — 173 κέξ. — τοῦ αὐτοῦ, Geschichte Ägypten's, σ. 121 κέξ. — 228 κέξ.

τοῦ Ἀρταπάνου τὸ πρῶτον παρεχομένης ἡμῖν μυθιστορηματικῆς φήμης περὶ ἔκστρατειάς τινος τοῦ Μωυσέως κατὰ τῶν Αἰθιοπίων καὶ ἔκνικησεως τούτων ὑπ' αὐτοῦ ἐν τινι μακροχρονίῳ ἀγῶνι. Τοιοῦτός τις συνδυασμὸς συγκεχυμένων καὶ ἀπιθάνων πραγμάτων εἶναι οὐχὶ παράδοξος παρὰ συγγραφῆ ζῶντι ἐν χρόνοις, καθ' οὓς ὠρισμένοι ἱερεῖς, καθὰ παρὰ Τακίτῳ ἀναγινώσκομεν¹, εἶχον γνῶσιν τῶν ἱερογλυφικῶν γραμμάτων καὶ εὐχερῶς ἀνεγίνωσκον ταῦτα. Ὁ Διόδωρος² ποιεῖται λόγον περὶ ἔκστρατειάς τινος τοῦ βασιλέως Σεσοώσιος πρὸς τοὺς πρὸς τῆ μεσημβρία κατοικοῦντας Αἰθίοπας, οὓς καταπολεμήσας οὗτος ἠνάγκασεν, ὅπως τελῶσι φόρον ἔβενον καὶ χρυσὸν καὶ τῶν ἐλεφάντων τοὺς ὀδόντας. Οὐχὶ ἀπίθανον εἶναι, ὅτι ὁ Ἀρτάπανος εἶχε γνῶσιν καὶ τῆς θρυλουμένης ταύτης ἔκστρατειάς τοῦ Σεσοώσιος καὶ οὕτω διακαῶς ἐπεθύμει, ὅπως τὸν ἀρχηγὸν αὐτῆς ἀντικαταστήσῃ διὰ τοῦ πατριάρχου καὶ προφήτου τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ.

§ 8.

Ὁ Μωυσῆς ἐλθὼν ἐπὶ τὸν Ἑρμοπολίτην ὀνομαζόμενον νομὸν ἔχων περὶ τὰς δέκα μυριάδας γεωργῶν αὐτοῦ κατεστρατοπέδευσεν, ἔπεμψε δ' εἶτα πρὸς κατάληψιν τῆς χώρας καὶ ἐγκατάστασιν ἐν αὐτῇ ἐκείνους τῶν στρατηγῶν αὐτοῦ, οἵτινες κατὰ τὰς μάχας ἐπιφανῶς ἐπλεονέκτου καὶ λαμπρῶς οὕτως ἐν τῇ ῥοῇ τῶν ἐτῶν ἀνεδείχθησαν. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν Ἡλιουπολιτῶν διήρκεσεν ὁ πόλεμος οὗτος δέκα ἔτη περίπου.

Ἐν τῷ κειμένῳ ἔχομεν τὴν φράσιν: « τὸν δὲ Μώυσον ἐλθόντα ἐπὶ τὸν Ἑρμοπολίτην ὀνομαζόμενον νομὸν ἔχοντα περὶ δέκα μυριάδας γεωργῶν αὐτοῦ καταστρατοπεδεῦσαι (sc. Ἀρτάπανός φησιν) ». Εἶναι προφανές, ὅτι ἡ μετοχή: « ἔχοντα » ἀναφέρεται εἰς τὸ ὑποκείμενον τῆς μετοχῆς: « ἐλθόντα », τὸν « Μώυσον » δηλαδή. Ρήματα μεταβάσεως καὶ ἐλεύσεως σημαντικά, οἷον: « βαίνειν », « ἔρχεσθαι », « ἰκνεῖσθαι », « ἤκειν » κ.ο.κ. συνάπτονται πολλάκις μετὰ μετοχῶν ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἀγωγῆς μετὰ τινος γραφικῆς λεκτικῆς ἀριότητος τῆς ὑπὸ τῶν μετοχῶν τούτων δηλουμένης ἔννοιᾳ εἰς τὴν σφαιρὰν αἰσθητῆς τινος θέας. Αἱ μετοχαὶ αὗται εἶναι χρόνου ἀορίστου (συνοπτικοῦ τοῦ παρελθόντος), ἐνεστώτος (παρατατικοῦ τοῦ παρόντος) καὶ μέλλοντος (συνοπτικοῦ τοῦ μέλλοντος) καὶ δηλοῦσιν ἀντιστοίχως ὑπὸ τοὺς χρόνους τούτους ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ ρήματος, ὅπερ προσδιορίζουσι, χρόνον τῆς προτέρας ἐπελεύσεως γεγονότος τινὸς μετὰ τροπικῆς τινος χροιάς, τρόπον καὶ σκοπὸν, οἷον: « βῆ δὲ κατ' Οὐλύμποιο καρήνων ἀΐξασα » Ὁμ. Ἰλ. Β 167· « ἔρχομαι [γὰρ] δὴ ἐπιχειρῶν σοι ἐπιδείξασθαι τῆς αἰτίας τὸ εἶδος » Πλάτ. Φαίδ. p. 100 b· « ...Ὀδυσσεὺς ἔρχεται... | νέον τι πρὸς σέ

¹ Tac. annal. II 60, 3.

² Διόδ. I 55, 1.

σημανῶν ἔπος » Εὐρ. Ἐκ. 216 κέξ. — Αἱ μετοχαὶ αὐταὶ ἰσοδυναμοῦσιν ἐμπροθέτω τινὶ ἢ ἐπιρρηματικῶ ἐν γένει προσδιορισμῶ, ἦτοι : « ἀίξασα » = « διὰ τάχους », « ὀρητικῶς »· « ἐπιχειρῶν » = « μετ' ἐπιχειρημάτων », « ἐπιχειρηματικῶς »· « σημανῶν » = « πρὸς ἀγγελίαν », « ἀγγελικῶς »¹. Ὀλίγον ἀνωτέρω, ἐν Γ 7 δηλαδὴ, ἐλέχθη ὑπὸ τοῦ Ἀρταπάνου, ὅτι ὁ Χενεφρῆς ἔπεμψε τὸν Μωυσέα ἐναντίον τῶν Αἰθιοπίων μετὰ δυνάμεως ἀπλῶς ἐκ γεωργῶν συγκροτουμένης· νῦν παρίστατο ἀνάγκη, ὅπως ἀκριβέστερον δηλωθῇ τὸ μέγεθος τῆς δυνάμεως ταύτης ἀνερχομένης εἰς δέκα μυριάδας. Τὸ μέγεθος τοῦτο ἀκριβῶς τῆς στρατιᾶς ἀποτελεῖ τὸ αἷτιον τῆς ἐν Γ 9 μνημονευομένης ἰδρύσεως ὑπὸ τοῦ Μωυσέως τῆς Ἑρμοῦ πόλεως. Παραδόξως ὁ Vigerus συνάπτει τὴν ἐν λόγῳ μετοχὴν : « ἔχοντα » ὑπὸ τὸν συντακτικὸν χαρακτῆρα τῆς ἀναφορᾶς μετὰ τῆς προηγουμένης λέξεως « νομόν » καὶ μεταφράζει λατινιστὶ ὡδε : *Moysum autem ad praefecturam quandam, cui Hermopolitae nomen quaeque colonorum ad centum milia numerabat, profectum castra ibi posuisse (sc. Artapanus scribit)*. Τοιαύτη τις τοῦ πράγματος ἐρμηνεία φαίνεται μοι ἄστοχος ἐξ ἐπόψεως περιεχομένου τοῦ κειμένου καὶ συντακτικῆς τῶν λέξεων αὐτοῦ πλοκῆς. Ἐν πρώτοις ρητέον, ὅτι οὐδεὶς λόγος ὑπῆρχε δηλώσεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατοίκων τοῦ Ἑρμοπολίτου νομοῦ, εἰ δ' ὅπως δῆποτε ἀναγκαία ἦτο ἡ δήλωσις τοῦ ἀριθμοῦ τούτου, τότε ἔδει, ὅπως μὴ μόνον οἱ γεωργοί, ἀλλὰ καὶ πᾶσαι αἱ ἄλλαι τάξεις τῶν κατοίκων αὐτοῦ δηλωθῶσιν. Συντακτικῶς θὰ ἦτο ἡ μετοχὴ αὕτη ἀναφορικῶς χαρακτηριστικῶς προσδιορίζουσα τὸν « νομόν » καὶ θὰ παρείχεν ἡμῖν τὴν ἐννοίαν, ὅτι ὁ Μωυσῆς ἦλθεν εἰς τὸν Ἑρμοπολίτην ὀνομαζόμενον νομόν, ὅστις εἶχεν, ὡς γνωστόν, δέκα μυριάδας γεωργῶν, θὰ περιέγραφε δηλαδὴ αὕτη ὑπάρχουσαν τινὰ ἤδη καὶ γνωστὴν ἡμῖν κατάστασιν, περὶ ἧς ὁμοῦς οὐδεὶς πρότερον ἐγένετο λόγος. Τοῦτο μόνον ἐπὶ τοῦ Μωυσέως θὰ ἦδύνατο, ὅπως συμβῇ, περὶ οὗ ἐλέχθη ἤδη, ὅτι ἐγένετο στρατηγὸς καὶ εἶχε δυνάμιν τινὰ, ἧς ὁ προσδιορισμὸς ἀναγκαῖος θὰ ἦτο ἐν τινὶ ὑστέρω καὶ καταλλήλῳ τόπῳ. Εἰ δ' Ἀρτάπανος νῦν τὸ πρῶτον ἐπεθύμει, ὅπως καταστήσῃ ἡμῖν γνωστόν, ὅτι ὁ ἐν λόγῳ νομὸς εἶχε δέκα μυριάδας γεωργῶν ὡς κατοίκων, τότε ὄφειλεν οὗτος, ὅπως ποιήσῃται χρῆσιν παρεμφατικῆς ἀναφορικῆς προτάσεως : « ὅς εἶχεν », οὐχὶ δὲ ἀπαρεμφατικῆς μετοχῆς : « ἔχοντα ». Αἱ παρεμφατικαὶ ἀναφορικαὶ προτάσεις οὐδαμῶς ἰσοδυναμοῦσι ταῖς ἀπαρεμφατικαῖς ἀναφορικαῖς μετοχαῖς, ὡς παρὰ ταῦτα οὐχὶ ὀρθῶς δέχεται ὁ Kühner² ἐπαγόμενος μάλιστα τὴν ἄστοχον ἐξίσωσιν : « Ἄνῆρ, ὅς μάλα πολλὰ ἐπλάγχθη » = « ἄνῆρ μάλα πολλὰ πλαγχθεὶς ». Περὶ « πλαγχθέντος ἀνδρὸς » ποιεῖται τις λόγον, ὅταν ὁ ἀκρο-

¹ Πρβλ. προχειρῶς R. Kühner - B. Gerth, ἔ.ἀ., II (1955) 60 κέξ. (= § 482, 10).

² R. Kühner - B. Gerth, αὐτ., σ. 399 (= § 554, 1).

τῆς τῶν λόγων αὐτοῦ γινώσκη τὰς πλάνας τοῦ ἀνδρὸς καὶ ἐπιθυμῆ πλέον, ὅπως μὴ ταύτας, ἀλλ' ἄλλο τι περὶ τούτου μάθη, ἐν ᾧ περὶ « ἀνδρὸς, ὃς πολλὰ ἐπλάγχθη » ποιεῖται τις λόγον, ὅταν ὁ ἀκροατὴς τῶν λόγων αὐτοῦ μηδεμίαν γνώσιν τῶν πλανῶν τοῦ ἀνδρὸς ἔχη καὶ ἐπιθυμῆ νῦν, ὅπως μάθη ταύτας. Τοῦτο γίνεται ἐπὶ τοῦ Ὀμήρου, Ὀδ. α 1 : « Ἄνδρα μοι ἔννεπε, Μοῦσα, ὃς μάλα πολλὰ πλάγχθη ». Διὰ πάντα ταῦτα ἔχω τὴν γνώμην, ὅτι ἡ μετοχή : « ἔχοντα » τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου λίαν φυσικῶς ἐξ ἐπόψεως λογικῆς καὶ συντακτικῆς τῶν λέξεων πλοκῆς συνάπτεται μετὰ τοῦ « Μώυσον », οὐχὶ δὲ μετὰ τοῦ « νομόν ». Πρὸς δημιουργίαν καὶ τήρησιν τοῦ συνδυασμοῦ τούτου οὐδὲ ἅπαξ ὑπάρχει χρεία περιλήψεως τῆς μετοχικῆς προτάσεως : « ἔχοντα περὶ δέκα μυριάδας γεωργῶν » μεταξὺ κομμάτων, ὡς πράττουσιν ὅμως πάντες οἱ καλοὶ καὶ ἀγαθοὶ ἐκδόται τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Ἀρταπάνου. Αἱ μετοχικαὶ προτάσεις οὐδέποτε χωρίζονται διὰ κόμματος τῆς ὑπ' αὐτῶν προσδιοριζομένης προτάσεως. Ἡ στίξις ἀποτελεῖ κόσμημά τι μόνον τῆς γραφῆς ἐξαγγέλλουσα ἀπλῶς τὴν ἐναργῶς ὑπάρχουσαν συντακτικὴν τῶν λέξεων πλοκὴν, οὐδαμῶς δὲ καταλύουσα ἢ μεταβάλλουσα ταύτην.

§ 9.

Ἐνεκα τοῦ μεγέθους τῆς στρατιᾶς ἔκτισαν ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ οἱ περὶ τὸν Μωυσεῖα πόλιν καὶ καθιέρωσαν ἐν αὐτῇ τὴν Ἴβιν, διότι αὕτη κατέστρεφε τὰ βλάπτοντα τοὺς ἀνθρώπους ζῶα. Τὴν πόλιν ταύτην προσηγόρευσαν οἱ περὶ τὸν Μώυσον « Ἐρμουῦ πόλιν »¹.

Τοιαῦτά τινα ἔργα ἰδρύσεως νέων πόλεων καὶ ἀποικιῶν ἀπετέλουν, ὡς γνωστόν, παρὰ τοῖς διαδόχοις τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου κυρίως τὰ ἀξιολογώτερα καὶ σπουδαιότερα κεφάλαια τοῦ στρατιωτικοῦ καὶ πολιτικοῦ βίου.

Περὶ τῆς καθιέρωσεως τῆς Ἴβεως καὶ περὶ τοῦ ὀνόματος : « Ἐρμουῦ πόλις » ἐγένετο ἤδη λόγος ἀνωτέρω.

§ 10.

Οἱ Αἰθίοπες καίπερ πολέμιοι ὄντες τόσον πολὺ ἔστρεξαν τὸν Μωυσεῖα, ὥστε καὶ αὐτὴν τὴν περιτομὴν τῶν αἰδοίων ἔμαθον παρ' ἐκείνου καὶ δὴ καὶ οὐ μόνον οὗτοι, ἀλλὰ καὶ οἱ περίξ λαοὶ ἅπαντες.

Ἐν τῷ πρωτοτύπῳ κειμένῳ ἔχομεν τὴν φράσιν : « οὐ μόνον δὲ τούτους (sc. τοὺς Αἰθίοπας Ἀρτάπανός φησι στέρξει τὴν περιτομὴν τῶν αἰδοίων), ἀλλὰ καὶ τοὺς ἱερεῖς ἅπαντας ». Ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἀναλήψεως τοῦ ἔθους τῆς περιτομῆς ἔχομεν ἐνταῦθα ἀντίθεσιν τινα ἐπιδοτικὴν μεταξὺ τοῦτο μὲν τῶν Αἰθιόπων, τοῦτο δὲ « ἱερέων » τινῶν. Τίνες ἦσαν οἱ « ἱερεῖς » οὗτοι ; Ἐφ' ὅσον ἐν τῷ κειμένῳ οὐδεὶς ὀνοματικὸς προσδιορισμὸς τῆς

¹ Πρβλ. P. E. Jablonskii, ἔ.ἀ., II (1806) 182 κέξ.

λέξεως ταύτης ὑπάρχει διασαφῶν ἐγγύτερόν πως τὸν λαόν, εἰς ὃν οἱ « ἱερεῖς » οὔτοι ἀνῆκον, οἵτινες πλὴν τῶν « Αἰθιοπῶν » ἀνέλαβον ὁμοίως τὸ ἔθος τῆς περιτομῆς, θὰ ὀφείλομεν, ὅπως δεχθῶμεν, ὅτι περὶ « Αἰθιοπῶν » ἱερέων πρόκειται, ἐφ' ὅσον ἀπὸ τῆς παραγράφου ἤδη 7 κέξ. περὶ τῶν Αἰθιοπῶν κυρίως γίνεται λόγος. Παρὰ ταῦτα τοιαύτη τις ἀντίθεσις θὰ ἦτο εὐλόγος, εἰ καθ' οἰονδήποτε τινὰ τρόπον ἐγινώσκομεν ἤδη, ὅτι καὶ ἐν Αἰθιοπία, καθὰ τοῦτο καὶ ἐν Αἰγύπτῳ συνέβαινε, ἐπεκράτει πως τὸ σύστημα ἐκεῖνο τῶν τάξεων καὶ τῶν γενῶν, καὶ εἰ περαιτέρω ἐν τῷ πρώτῳ μέρει τῆς ἐν λόγῳ ἀντιθέσεως ἐγένετο λόγος οὐχὶ γενικῶς περὶ « Αἰθιοπῶν », ἐν οἷς θὰ περιλαμβάνοντο φυσικῶς καὶ οἱ ἱερεῖς, ὥστε νὰ μὴ ὑφίσταται πλέον στάδιον ἐνεργείας ἀντιθέσεώς τινος, ἀλλὰ περὶ τάξεώς τινος κυρίως διαφόρου τῆς τάξεως τῶν « ἱερέων », ὅλον περὶ « γεωργῶν », « ποιμένων », « στρατιωτῶν » κ.ο.κ. Κατὰ ταῦτα εὐλόγον ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀντίθεσιν θὰ εἶχον ἐν τῇ φράσει κυρίως : « οὐ μόνον δὲ τοὺς Αἰθιοπῶν γεωργοὺς (- ποιμένας, - στρατιώτας) στέρξει τὴν περιτομήν, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἱερεῖς τούτων ἅπαντας ». Ἐν τῷ κειμένῳ ὅμως οὐδαμῶς λέγεται τοιοῦτόν τι, ἵνα ἔχωμεν τήν, περὶ ἧς ὁ λόγος, εὐλόγον τῶν ἐννοιῶν ἀντίθεσιν. Οὐδαμῶς πάλιν δυνάμεθα, ὅπως ἄνευ περαιτέρω τινὸς διαδικασίας δεχθῶμεν ἐν τῷ κειμένῳ, ὅτι διὰ τῶν « Αἰθιοπῶν » οἱ γεωργοὶ κυρίως, οἱ ποιμένες κ.ο.κ. δηλοῦνται ἅτε δῆθεν αὐτοὶ κατ' ἐξοχὴν συγκροτοῦντες τὰ τάγματα τῶν πρὸς τὸν Μωυσέα πολεμούντων στρατιωτῶν, οὐχὶ δὲ οἱ ἔργα εἰρήνης ἀσκοῦντες ἱερεῖς, ἵνα οὕτως ἔχωμεν ἐν αὐτῷ ἀντίθεσιν τινὰ ἐπιδοτικῆς καὶ προοδευτικῆς χαρακτῆρος. Κατὰ ταῦτα οὐδὲν ἄλλο ὑπολείπεται ἡμῖν ἐνταῦθα ἢ ὅπως δεχθῶμεν, ὅτι περὶ ἱερέων τῆς « Αἰγύπτου » κυρίως πρόκειται. Παρὰ ταῦτα καὶ ἡ ἐκδοχὴ αὕτη παντοειδεῖς δυσχερείας δημιουργεῖ. Ἐν πρώτοις παρατηρητέον ὁμοῦ μετὰ τοῦ Wendland¹, ὅτι ἄτοπος καὶ παράδοξος θὰ ἦτο ἐπὶ τοῦ προκειμένου τοῦ Ἰουδαίου τούτου λογίου ὑμνεῖται δλίγον ἀνωτέρω τῆς συγγραφῆς αὐτοῦ κατὰ τινὰ τρόπον μεστὸν ποιητικῆς διαθέσεως καὶ μυθιστορηματικῆς ὑπερβολῆς ὡς δεξιότατος ὀργανωτῆς τῆς αἰγυπτιακῆς πολιτείας καὶ ὡς σοφὸς ἰδρυτῆς τῆς αἰγυπτιακῆς θρησκείας, οὐδαμῶς ἐν προγενεστέρῳ τινὶ χρόνῳ, ὅτε οὗτος παντοδύναμος ἐν Αἰγύπτῳ ἦτο, εἰσῆγαγεν εἰς τὴν χώραν ταύτην τὸ ἔθος τῆς περιτομῆς, ἀλλ' ἀνέβαλε τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου τούτου ἐπὶ τόσον μακρὸν χρονικὸν διάστημα, ὅτε οὗτος οὐ μόνον μακρὰν τῆς Αἰγύπτου θὰ εὐρίσκητο, ἀλλὰ καὶ τὰς φροντίδας θὰ εἶχε τῆς ἐπιτυχοῦς διεξαγωγῆς πολέμου σοβαρωτάτου. Σημειωτέον ἐν συνεχείᾳ, ὅτι τοιαύτη τις πληροφορία καθί-

¹ P. Wendland, III. Die hellenistischen Zeugnisse über die ägyptische Beschneidung ἐν : Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete II 1 (1903) 28, σημ. 3.

σταται ἀτοπωτέρα καὶ παραδοξότερα διὰ τῆς προσθήκης τῆς λεπτομερείας, ὅτι τὸ ἐν λόγῳ ἔθος τῆς περιτομῆς ἀνέλαβον πάντες οἱ Αἰθίοπες, εἰ καὶ οὗτοι ἔθνος ἦσαν πολέμιον καὶ ἐχθρικόν, παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις ὅμως περιορίσθη τοῦτο ἐν τῇ τάξει μόνον τῶν ἱερέων καὶ δὴ καὶ γνωστοῦ ὄντος, ὅτι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα πάντες οἱ Αἰγύπτιοι, οὐχὶ δὲ μόνον οἱ ἱερεῖς, περιετέμνοντο. Ἀναντιρρήτως ἐκεῖνος, ὅστις δέχεται πιθανὸν πρῶτόν τινα ἐν Αἰγύπτῳ περιορισμὸν τοῦ ἔθους τούτου ἐν τῇ τάξει κυρίως τῶν ἱερέων μόνον, θὰ ἠδύνατο, ὅπως ἀντιτάξῃ ἐνταῦθα τὴν παρατήρησιν, ὅτι ὁ ἐν ἄλλαις περιπτώσεσιν ὀπωσθήποτε λίαν εὐτολμος ἐμφανιζόμενος ἡμῖν Ἰουδαῖος συγγραφεὺς τοῦ βίου καὶ τῶν ἔργων τοῦ Μωυσέως ποιεῖται ἐπὶ τοῦ προκειμένου λόγον περὶ « ἱερέων » μόνον Αἰγυπτίων δημιουργῶν οὕτως ἐν τῇ διηγήσει αὐτοῦ ἀνωμαλίας ἐσωτερικῆς τινος ἀπιθανότητος, ἐπειδὴ οὐδαμῶς ἴσως ἐπεθύμει, ὅπως προκαλέσῃ ἀντιλογίαν τινὰ κατὰ τοῦ πασιγνώστου πλέον γεγονότος τῆς μερικῆς ἐν Αἰγύπτῳ, ἐν τῇ τάξει δηλαδὴ τῶν ἱερέων αὐτῆς κυρίως, ἐφαρμογῆς τοῦ ἔθους τῆς περιτομῆς. Παρὰ ταῦτα ἄτοπος καὶ παράδοξος θὰ παρέμενε ἡ ἀοριστία τῆς φράσεως: « τοὺς ἱερεῖς ἅπαντας » ἀνευ τῆς ἐπαγωγῆς τοῦ διὰ τῆς διενεργουμένης ἐνταῦθα ἀντιθέσεως ἀπαραιτήτου καθισταμένου προσδιορισμοῦ: « τῶν Αἰγυπτίων ». Ὀπωσθήποτε συνετελέσθη ἐνταῦθα θύλωσίς τις τοῦ κειμένου εἴτε ὑπὸ τοῦ Πολυίστορος εἴτε ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου εἴτε ὑπὸ τῆς παραδόσεως ἐν γένει καὶ παρίσταται ἀνάγκη συμπληρώσεώς τινος αὐτοῦ ἢ διορθώσεως, ὅμως ἀντὶ τῆς ἐπαγωγῆς τοῦ μνημονευθέντος προσδιορισμοῦ: « τῶν Αἰγυπτίων », ὥστε νὰ ἔχωμεν πλέον τὴν φράσιν: « καὶ τοὺς ἱερεῖς τῶν Αἰγυπτίων ἅπαντας », ὀρθότερα φαίνεται μοι ἡ διόρθωσις τοῦ Diehl: « καὶ τοὺς πέριξ ἅπαντας », ἣν ἐναργῶς ὑπαγορεύουσιν οἱ νόμοι τῆς παλαιογραφίας¹. Παρὰ ταῦτα ἐν συναφείᾳ πρὸς τὰ ἀνωτέρω ρητέον ἔτι ὀλίγα τινὰ ἐν σχέσει πρὸς τὸ ζήτημα τῆς γενικῆς ἢ μερικῆς ἐφαρμογῆς ἐν Αἰγύπτῳ τοῦ ἔθους τῆς περιτομῆς.

Παρ' Ἡροδότῳ² ἀναγινώσκομεν, ὅτι ἐκ πάντων τῶν ἀνθρώπων μόνον οἱ Κόλχοι καὶ οἱ Αἰγύπτιοι καὶ οἱ Αἰθίοπες περιτέμνονται ἀνέκαθεν τὰ αἰδοῖα. Οἱ Φοίνικες καὶ οἱ Σύριοι οἱ ἐν τῇ Παλαιστίνῃ ὁμολογοῦσι καὶ αὐτοί, ὅτι παρ' Αἰγυπτίων ἔμαθον τὸ ἔθος τοῦτο, οἱ Σύριοι δὲ οἱ περὶ τὸν Θερμόδοντα καὶ τὸν Παρθένιον ποταμὸν καὶ οἱ Μάκρωνες οἱ ἀστυγεῖτονες τούτων λέγουσιν, ὅτι ἀπὸ τῶν Κόλχων νεωστὶ ἔμαθον τοῦτο· οὗτοι μόνον εἶναι οἱ περιτεμνόμενοι ἐκ τῶν ἀνθρώπων καὶ οὗτοι φαίνονται ποιοῦντες τὰ αὐτὰ

¹ Πρβλ. P. Wendland κριτικὴν ἀνάλυσιν τῆς ἀνωτέρω ἤδη μνημονευθείσης ἐργασίας τοῦ R. Reitzenstein: Zwei religionsgeschichtliche Fragen ἐν: Berliner philologische Wochenschrift 22 (1902) 1322. Ὁ Wendland προθύμως ἐγκρίνει τὴν διόρθωσιν ταύτην τοῦ Diehl.

² Ἡρόδ. II 104, 2 κέξ.

τοῖς Αἰγυπτίοις. Ἐν συνεχείᾳ ἀναγινώσκομεν ἐνταῦθα, ὅτι ὁ Ἡρόδοτος οὐδαμῶς δύναται, ὅπως ἐξενέγκῃ βεβαίαν τινὰ καὶ ἀσφαλῆ κρίσιν περὶ Αἰγυπτίων καὶ Αἰθιοπῶν, ὁπότεροι τούτων παρὰ τῶν ἑτέρων ἐξέμαθον τὸ ἐν λόγῳ ἀρχαῖον ἔθος τῆς περιτομῆς¹. Ὁ ἱστορικός καὶ γεωγράφος Ἀγαθαρχίδης² λέγει περὶ τῶν Τρωγλοδυτῶν, ὅτι οὗτοι περιτέμνονται τὰ αἰδοῖα, καθάπερ πάντες οἱ Αἰγύπτιοι. Ὁ Διόδωρος³ ποιούμενος μνεῖαν Χαλδαίων τε καὶ Ἀργείων καὶ Κόλχων καὶ Ἰουδαίων ὡς ἀποίκων τῶν Αἰγυπτίων ἐπάγει τὴν παρατήρησιν, ὅτι παρὰ τοῖς γένεσι τούτοις ἐκ παλαιοῦ χρόνου παρεδόθη τὸ ἔθος τῆς περιτομῆς τῶν γεννωμένων παίδων μετενεχθὲν ἐξ Αἰγύπτου⁴. Ὁ Φίλων⁵ λέγει, ὅτι γελᾶται ἡ τῶν γεννητικῶν ὀργάνων περιτομή, πράγμα οὐχὶ μετρίως σπουδαζόμενον καὶ παρ' ἑτέροις ἔθνεσι, μάλιστα δὲ παρὰ τῷ αἰγυπτιακῷ, ὅπερ καὶ πολυανθρωπότατον καὶ ἀρχαιότατον καὶ φιλοσοφώτατον φαίνεται ὄν⁶. Ὁ Ἰώσηπος⁷ λέγει περὶ τοῦ Ἀπίωνος, ὅτι οὗτος τυφλὸς τὸν νοῦν ἦτο, διότι προτιθέμενος κυρίως, ὅπως ὑπὲρ τῶν Αἰγυπτίων λοιδορῆ τοὺς Ἰουδαίους καὶ χλευάζῃ τὸ παρ' αὐτοῖς ὑπάρχον ἔθος τῆς περιτομῆς, καταδείκνυται κατηγορῶν τῶν Αἰγυπτίων τούτων ἀκριβῶς, οἷτινες οὐ μόνον ποιοῦνται χρῆσιν τῶν ὑπὸ τούτου λοιδορουμένων ἐθίμων, ἀλλὰ καὶ ἄλλους λαοὺς ἐδίδασξαν τὴν περιτομήν, καθὰ περὶ τούτου λέγει ὁ Ἡρόδοτος⁸. Ὁ Κέλσας⁹ λέγει, ὅτι οὐδὲ ἀγιώτεροι εἶναι οἱ Ἰουδαῖοι τῶν ἄλλων ἀνθρώπων ἅτε περιτεμνόμενοι, ἐφ' ὅσον τοῦτο ἀπὸ προτέρων ἤδη χρόνων πράττουσιν Αἰγύπτιοί τε καὶ Κόλχοι¹⁰.

¹ Πρβλ. Ἡροδ. II 36, 3· 37, 2.

² Ἀγαθαρχ. παρὰ Φωτ. βιβλιοθ. 250 (= II [1825] 454 α 25 κέξ. Bekkerus = Geogr. Gr. min. I [1882] 154 α 10 κέξ.).

³ Διόδ. I 28, 1 κέξ.

⁴ Πρβλ. Διόδ. I 55, 5· III 32, 4. Ἐν τῷ τελευταίῳ τούτῳ χωρίῳ ἀντιγράφει ὁ Διόδωρος σχεδὸν κατὰ λέξιν τὸν Ἀγαθαρχίδην. Περὶ τῆς περιτομῆς τῶν παίδων παρ' Αἰγυπτίους πρβλ. ἔτι Στράβ. XVII 2, 5 (= p. 1180 A. = p. 824 C. = III [1852] 404 κέξ. Kramer).

⁵ Φιλ. περὶ τῶν ἐν μέρει διαταγμ. — περὶ περιτ. I (= § 2 = V [1906] 1, 11 κέξ. Coñh).

⁶ Πρβλ. Jo B. Aucher, Φίλωνος τοῦ Ἰουδαίου παραλειπόμενα Ἀρμενα. Philonis Judaei paralipomena Armena... opera hactenus inedita ex Armena versione antiquissima... nunc primum in Latium fideliter translata. Venetiis 1826, p. 219: ...quoniam non Judaei soli, verum etiam Aegyptii et Arabes et Aethiopes atque fere omnes in meridionali parte prope ad Zonam torridam habitantes circumciduntur.

⁷ Ἰώσ. περὶ τῆς ἀρχαιότη. Ἰουδ. (= ἀντιορ. πρὸς Ἀπ.) II 13 (= § 142 = V [1889] 72, 5 κέξ. Niese).

⁸ Πρβλ. Ἰωσ. αὐτ. I 22 (= § 169 κέξ. = V [1889] 31, 15 κέξ.).

⁹ Κέλσ. παρ' Ὠριγ. κατὰ Κέλσ. V 41 (= Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte II [1899] 45, 4 κέξ. Koetschau).

¹⁰ Πρβλ. Ὠριγ. αὐτ. I 22 (= αὐτ. I [1899] 72, 23 κέξ.): < Μετὰ ταῦτα τὸ

Καθὰ παρατηροῦμεν, ἐν πᾶσι τοῖς ἀνωτέρω χωρίοις τῆς ἀρχαίας γραμματείας γίνεται λόγος περὶ τῆς περιτομῆς παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις ὡς περὶ τινος ἔθους πρωτοτύπου καὶ γενικῆς ἐφαρμογῆς¹. Παρὰ ταῦτα ὑπάρχουσι καὶ χωρία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας, ἐξ ὧν θὰ ὄφειλέ τις, ὅπως συναγάγη τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ ἔθος τοῦτο παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις ἐφηρμοζέτο ὑπὸ τῆς τάξεως τῶν ἱερέων μόνον.

Ἦδη παρ' Ἱερεμίου² γίνεται λόγος περὶ τῶν Αἰγυπτίων ὁμοῦ μετ' ἄλλων λαῶν ὡς περὶ « ἀπεριτεμῆτων σαρκί ». Ὁ Ἰώσηπος³ λέγει, ὅτι ἅπαντες οἱ Αἰγύπτιοι ἱερεῖς περιτέμνονται⁴. Καὶ ὁ Ὀριγένης⁵, περὶ τῶν Αἰγυπτίων ἱερέων κυρίως ποιεῖται λόγον ὡς περιτεμνομένων⁶. Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς⁷ λέγει περὶ τοῦ Πυθαγόρου, ὅτι οὗτος περιετέμετο, ἵνα ὑπὸ τὸν ὀπωσδήποτε ἀπαιτούμενον ὄρον τοῦτον κατελθὼν εἰς τὰ ἄδυτα τῶν Αἰγυπτίων προφητῶν ἐκμάθῃ τὴν φιλοσοφίαν αὐτῶν. Ἐπειδὴ καὶ παρ' Ἰαμβλίχου⁸ γίνεται λόγος περὶ ἀποδημίας τοῦ Πυθαγόρου πρὸς ἅπαντας τοὺς Αἰγυπτίους ἱερεῖς καὶ περὶ διατριβῆς αὐτοῦ ἐπὶ πολλὰ ἔτη κατὰ τὴν Αἴγυπτον ἐν τοῖς ἀδύτοις ἀστρονομοῦντός τε ἐκεῖ καὶ γεωμετροῦντος καὶ μουσμένου πάσας θεῶν τελετάς, ὀφείλομεν, ὅπως ἀναζητήσωμεν τὴν πηγὴν τοιούτων τινῶν πληροφοριῶν

περιτέμεσθαι τὰ αἰδοῖα... φησὶν (sc. ὁ Κέλσος) ἀπὸ Αἰγυπτίων αὐτὸ ἐληλυθέναι > V 48 (= αὐτ. II [1899] 52, 11 κέξ.).

¹ Πρβλ. Herodoti Halicarnassensis Musae. Textum ad Gaisfordii editionem rec., perpetua tum Fr. Cruzeri tum sua adnot. instr. ... indicesque adi. J. C. F. Baehr. I, Lipsiae 1856², p. 655 ὑπόμν. εἰς Ἡροδ. II 104, 2: ... illud satis firmum certumque videtur, Aegyptios utique per omnem antiquitatem primos fuisse, qui circumcisionem et ipsi observarint et ad alias transtulerint gentes.

² Ἱερεμ. 9, 25 (24) κέξ.

³ Ἰώσ. περὶ τῆς ἀρχαιότη. Ἰουδ. (= ἀντιρρ. πρὸς Ἀπ.) II 13 (= § 141 = V [1899] 72, 3 Niese).

⁴ Περὶ τῶν Αἰγυπτίων ἱερέων λέγει ἐνταῦθα ὁ Ἰώσηπος, ὅτι οὗτοι κυρίως « ἅπαντες » περιετέμνοντο, ἐνῶ ὀλίγον κατωτέρω, ἐν χωρίῳ δηλαδὴ ἀναγραφέντι ἡδη ἀνωτέρω ὡς μαρτυρεῖ γενικῆς παρ' Αἰγυπτίοις ἐφαρμογῆς τοῦ ἔθους τούτου τῆς περιτομῆς, λέγει οὗτος, ὡς εἶδομεν, ἄνευ διακρίσεως περὶ τῶν Αἰγυπτίων ἐν γένει, ὅτι οὗτοι οὐ μόνον ἐποιοῦντο χρῆσιν τῶν ὑπὸ τοῦ Ἀπίωνος λοιδορουμένων ἐθίμων, ἀλλὰ καὶ ἄλλους λαοὺς ἐδίδαξαν τὴν περιτομήν. Ἐλαφρά τις ἀντιλογία παρατηρεῖται ἐνταῦθα ἢ ἔλλειψις αὐστηρᾶς ἀκριβείας ἐν τῷ ποσοδιορισμῷ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων.

⁵ Ὀριγ. ὁμιλ. εἰς Ἱερ. V 14 (= Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte III [1901] 43, 21 κέξ. Klostermann).

⁶ Πρβλ. Ἐπιφ. παν. αἴρ. 30, 33 (= Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte I [1915] 379, 25 κέξ. Holl) Ὁραπόλλ. I 14 (= p. 23 Leemans [1835]).

⁷ Κλήμ. στρωμ. I 15, 66, 2 (= Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte II [1906] 41, 28 κέξ. Stählin).

⁸ Ἰάμβλ. περὶ τοῦ πυθαγορ. βίου 4 (= p. 12 κέξ. Deubner [1937]).

περὶ τοῦ βίου τοῦ μεγάλου τούτου ἐκ Σάμου φιλοσόφου ἐν τοῖς κύκλοις τῶν πρώτων ἐκείνων Νεοπυθαγορείων, οἵτινες κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τὸ πρῶτον ἐξ ἱερέων κυρίως συνεκροτοῦντο. Τέλος ἐπάγομαι ἐνταῦθα λατινιστὶ παραδιδόμενον ἡμῖν χωρίον τοῦ Ὀριγένους¹, ἐν ᾧ γίνεται λόγος περὶ τῆς περιτομῆς ὡς ἀπαραιτήτου παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις προϋποθέσεως πρὸς ἀνάληψιν ἱερατικοῦ τινος κυρίως ἢ ἄλλου ἀνωτέρας ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς ἀξίας ὑπουργήματος: *Etenim circumcisio apud vos, o gentiles, ita magni habetur, ut non passim vulgo ignobili, sed solis sacerdotibus et his, qui inter ipsos electioribus studiis mancipati fuerint, credatur. nam apud Aegyptios, qui in superstitionibus vestris et vetustissimi habentur et eruditissimi, a quibus prope omnes reliqui ritum sacrorum et caerimonias mutuati sunt, apud hos, inquam, nullus aut geometriae studebat aut astronomiae, quae apud illos praecipuae dicuntur, nullus certe astrologiae et geneseos, qua nihil divinius putant, secreta rimabatur, nisi circumcisione suscepta. sacerdos apud eos, haruspex aut quorumlibet sacrorum minister vel, ut illi appellant, propheta omnis, circumcisis est. litteras quoque sacerdotales veterum Aegyptiorum, quas hieroglyphicas appellant, nemo discibat, nisi circumcisis. omnis hierophantes, omnis vates, omnis <antistes>² caeli, ut putant, infernique mystes et conscius apud eos esse non creditur, nisi fuerit circumcisis. hoc igitur apud nos turpe et obscenum iudicatis, quod apud vos ita honestum habetur et magnum, ut caelestium infernorunque secreta nonnisi per huiusmodi insignia³ enuntiari vobis credatis?*⁴

Καθὰ νῦν παρατηροῦμεν, ἐν πᾶσι τοῖς ἀνωτέρω χωρίοις τῆς ἀρχαίας γραμματείας γίνεται λόγος περὶ τῆς περιτομῆς παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις ὡς περὶ τινος ἔθους μερικῆς τινος μόνον ἐφαρμογῆς ἐν τῇ τάξει τῶν ἱερέων κυρίως ἢ ἐν ταῖς τάξεσι περαιτέρω ἐκείνων, οἵτινες ἀνελάμβανον ὑπόυργημά τι ὑψηλοῦ χαρακτήρος ἐξ ἐπόψεως ἠθικῆς τε καὶ πνευματικῆς. Ἐν τῷ πρώτῳ μάλιστα τῶν χωρίων τούτων γίνεται λόγος περὶ παντελοῦς ἐλλείψεως τοῦ ἔθους τούτου ἐν τῷ αἰγυπτιακῷ βίῳ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἱεραμίου.

Οἱ περὶ τὴν ἔρευναν τοῦ ἀνωτέρω ζητήματος ἀσχοληθέντες λόγιοι ἐκφέρουσιν ἐκάστοτε γνώμας ἰσχυρῶς δισταμένας ἀλλήλων, ὅπερ εὐλογον εἶναι,

¹ Orig. in epist. ad Rom. comment. II 13 (= VI [1836] 138 κέξ. Lommatzsch = PG XIV [1862] 910 κέξ. Delarue).

² Ὁ Β. Κεῖλ συμπληροῖ ἐνταῦθα τὸ χωρίον διὰ τῆς λέξεως: *flamen*.

³ Ἡ ἴσως: *initia*;

⁴ Πρβλ. Hieron. comment. in epist. ad Gal. II 4 (= VII 1 [1769²] 477 C Vallarsius = PL XXV I [1866] 421 b Vallarsius - Maffaeius): *aiunt enim et Aegypti sacerdotes... praecutium non habere.*

ἐφ' ὅσον καὶ αἱ οἰκείαι πηγαὶ δίστανται ἀλλήλων καὶ οὕτω δύνανται αὐταί, ὅπως διαφόρως ἐρμηνεύωνται ὑπὸ τῶν διαφόρων λογίων. Τὴν γνώμην, ὅτι τὸ ἔθος τῆς περιτομῆς παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις γενικὴν ἐφαρμογὴν εἶχε καὶ οὐδαμῶς τοῦτο περιορίζετο ἐν τῷ στενῷ κύκλῳ τῆς τάξεως τῶν ἱερέων μόνον ἢ καὶ ἄλλων τινῶν εἰδικῶν τάξεων ἀνθρώπων ὀρισμένα ἐπαγγέλματα ἀσκούντων, ἔχουσιν ἀναπτύσσοντες αὐτὴν μετὰ πολλῆς φιλολογικῆς καὶ θρησκευτολογικῆς εὐρυμαθείας καὶ διὰ τῆς ἐπαγωγῆς ἰσχυρῶν καὶ ἐμβριθῶν επιχειρημάτων καὶ τεκμηρίων ὁ Wilcken κυρίως¹, ὁ Gunkel² καὶ ὁ Wendland³. Εἶδομεν ἤδη ἀνωτέρω, ὅτι ὁ τελευταῖος τῶν λογίων τούτων ἐν τῷ οἰκείῳ χωρίῳ τοῦ Ἀρταπάνου μετὰ πολλῆς προθυμίας ἐνέκρινε τὴν ὑπὸ τοῦ Diehl προταθεῖσαν διόρθωσιν τῆς φράσεως: «καὶ τοὺς ἱερεῖς ἅπαντας» εἰς τὴν φράσιν: «καὶ τοὺς πέριξ ἅπαντας», ἐφ' ὅσον ὡς οὐχὶ ὀρθὸν θεωρεῖ τὸν περιορισμὸν παρ' Αἰγυπτίοις τῆς περιτομῆς ἐν τῇ τάξει μόνον τῶν ἱερέων. Τὴν γνώμην, ὅτι τὸ ἔθος τῆς περιτομῆς παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις περιορίζετο ἐν τῷ στενῷ κύκλῳ τῆς τάξεως τῶν ἱερέων μόνον ἢ καὶ ἄλλων τινῶν τάξεων ἀριστοκρατικῆς τινος διακρίσεως ἔχουσιν ἀναπτύσσοντες αὐτὴν ὁμοίως μετὰ πολλῆς ἐπιστημονικῆς βαθυνοίας ὁ ἔξοχος θεολόγος Schürer⁴ καὶ ὁ ἐπιφανὴς φιλόλογος καὶ θρησκευτολόγος Reitzenstein⁵. Ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀνωτέρω ἤδη καταγραφείσαν πληροφορίαν τοῦ Ἡροδότου περὶ γενικῆς παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις χρήσεως τοῦ ἔθους τῆς περιτομῆς λέγει ὁ Schürer, ὅτι αὕτη ὑπὸ τὸν γενικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα τοῦτον οὐχὶ κατὰ πάντα εὐστοχος εἶναι, ἐφ' ὅσον ἐν τῷ μνημονευθέντι χωρίῳ τοῦ Ἱερεμίου ὁμοῦ μετ' ἄλλων λαῶν καὶ οἱ Αἰγύπτιοι ἀπερίτμητοι ἦσαν. Ἡ περιτομὴ φαίνεται λοιπὸν κατὰ Schürer τελουμένη ἐν στενοτέροις τισὶ μόνον κύκλοις ἀνδρῶν ἀσκούντων ἐπαγγέλματα ὑψηλοτέρας ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς ὑφῆς. Πάντως κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους περιορίζετο κατὰ Schürer τὸ ἔθος τοῦτο ἐν τῇ τάξει μόνον τῶν ἱερέων. Ὁ Reitzenstein λέγει σχετικῶς, ὅτι ὁ Ἡρόδοτος παρέχει τὴν ἐν λόγῳ πληροφορίαν αὐτοῦ, χωρὶς πρότερον νὰ διενεργήσῃ τὴν δέουσαν ἔρευναν τοῦ ζητήματος τῆς ἐκτάσεως τοῦ ἔθους τούτου ἐν τῷ λαῷ.

¹ U. Wilcken, I. Zur Geschichte der Beschneidung. I. Die ägyptischen Beschneidungsurkunden ἐν: Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete II 1 (1903) 4 κέξ.

² H. Gunkel, II. Über die Beschneidung im Alten Testament, αὐτ., σ. 13 κέξ.

³ P. Wendland, III. Die hellenistischen Zeugnisse über die ägyptische Beschneidung, αὐτ., σ. 22 κέξ. — Πρβλ. ἔτι τοῦ αὐτοῦ κριτικὴν ἀνάλυσιν τῆς ἐργασίας τοῦ R. Reitzenstein: Zwei religionsgeschichtliche Fragen, ἔ.ἀ., 22 (1902) 1321 κέξ.

⁴ E. Schürer, ἔ.ἀ., I. Einleitung und politische Geschichte (1901⁴) 676.

⁵ R. Reitzenstein, Zwei religionsgeschichtliche Fragen, σ. 12 κέξ.

τούτῳ διέφερε τὸ γεγονὸς ἀπλῶς, ὅτι τὸ ἐν λόγῳ ἔθος ὑπῆρχε πως ἐν Αἰγύπτῳ, ὅπερ οὗτος ἐκ περιτεμνομένων ἱερέων κυρίως ἀντλῶν τὴν οἰκείαν πληροφορίαν αὐτοῦ, οὐχὶ δὲ ἐξ ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ, οἵτινες ἀναντιρρήτως οὐχὶ τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς πληροφορίαν θὰ ἔδιδον αὐτῷ, περιέβαλεν ἄνευ δυσχερείας μετὰ τοῦ χαρακτῆρος τῆς γενικῆς καὶ πλήρους αὐτοῦ ἐν τῷ λαῷ ἐφαρμογῆς. Ἐχων πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἐν Αἰγύπτῳ ἐπικρατοῦσαν σταθερότητα τῶν θρησκευτικῶν ἐθίμων θεωρεῖ ὁ Reitzenstein ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὀρθότεραν τὴν γνώμην, ὅτι εἰς σφάλμα τι μᾶλλον κατὰ τὴν ἀναγραφὴν τῆς οἰκείας πληροφορίας αὐτοῦ περιέπεσαν ὁ Ἡρόδοτος ἢ ὅτι ἀπλῆ τις μεταβολὴ ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἐν λόγῳ ἔθος τῆς περιτομῆς βαθέως πως χωροῦσα συνετελέσθη ἐν Αἰγύπτῳ κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς περσικῆς κυριαρχίας, ἣν τις μάλιστα ἐπὶ τὸ ὀρθότερον θὰ ὤφειλεν, ὅπως ὡς διπλὴν προσδιορίση, δεδομένου, ὅτι ὁ Ἱερεμίας περὶ ἀπουσίας τοῦ ἔθνους τούτου ἐν Αἰγύπτῳ λέγει, κατὰ φυσικὸν δὲ λόγον τὸ πρῶτον εἰσαγόμενον θὰ περιορίζετο τοῦτο μόνον ἐν τῷ κύκλῳ τῶν ἱερέων. Πάντως, καθὰ καὶ ὁ Schürer, οὕτω καὶ ὁ Reitzenstein δέχεται, ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Πτολεμαίων ἡ περιτομὴ ἤσκειτο ἐν Αἰγύπτῳ παρὰ τοῖς ἱερεῦσι μόνον ἀποτελοῦσα λειτουργικὴν τινα διάταξιν σταθερὰν τε καὶ ἀμετακίνητον. Τοῦτο ἐναργῶς κατὰ Reitzenstein μαρτυρεῖ τὸ ἐν λόγῳ χωρίον τοῦ Ἀρταπάνου, ὅπερ οὗτος δέχεται, ὡς ἀκριβῶς παρεδόθη, ἀκέραιον καὶ ἀμετάβλητον¹. Τὰ συμπεράσματα ταῦτα τοῦ τε Schürer καὶ Reitzenstein θεωρῶ εὐστοχώτερα καὶ ὀρθότερα τῶν συμπερασμάτων ἐκείνων, ἅτινα συνάγουσιν οἱ ἀμυνόμενοι τοῦ γενικοῦ παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις χαρακτῆρος τῆς περιτομῆς, παρὰ ταῦτα ὅμως ἐν τῷ κειμένῳ τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου τοῦ Ἀρταπάνου δέχομαι ἀνενδοιάστως τὴν διόρθωσιν τοῦ Diehl πρῶτον μὲν, διότι ἐν αὐτῷ ἔλλειπει, ὡς ἐλέχθη, ὁ ἀπαραίτητος προσδιορισμός: «τῶν Αἰγυπτίων», ἰδιαίτερου ὑπολογισμοῦ δὲ εἶναι ἀξία ἢ ἐν πάσῃ γραμμῇ τῶν ἐν λόγῳ ἀποσπασμάτων κυριαρχοῦσα σπουδὴ καὶ διάθεσις τοῦ φιλοδόξου συγγραφέως αὐτῶν πρὸς ἕξαρσιν καὶ μεγάλυνσιν παντὸς ἔργου τοῦ Μουσεῶς. Ἡ εἰσαγωγὴ τῆς περιτομῆς οὐχὶ μόνον εἰς τὴν τάξιν τῶν Αἰγυπτίων ἱερέων, ἀλλ' εἰς πάντας ἐν γένει τοὺς πέριξ τῶν Αἰθιοπῶν οἰκοῦντας λαούς, ἐν οἷς συμπεριλαμβάνονται ἐπὶ τέλους οὗτοί τε καὶ ἅπας ὁ αἰγυπτιακὸς λαός, εἶναι σημαντικώτερα καὶ μεγαλειωδεστέρα τῆς εἰσαγωγῆς αὐτῆς εἰς ὠρισμένην τινὰ τάξιν μόνον, ὅσονδῆποτε ἀξιόλογος καὶ σεπτὴ καὶ ἂν ἦτο αὕτη. Πάντως εἴτε εἰς τοὺς Αἰθίοπας καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν τάξιν τῶν Αἰγυπτίων ἱερέων εἴτε εἰς τοὺς Αἰθίοπας καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς τοὺς πέριξ αὐτῶν κατοικοῦντας

¹ Τὴν ὑπὸ τοῦ Reitzenstein ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην συντελουμένην διασάφουσιν καὶ ἐρμηνεῖαν τοῦ ἐν λόγῳ ζητήματος καταπολεμεῖ ὁ P. Wendland κυρίως ἐν τῇ κριτικῇ αὐτοῦ ἀναλύσει τῆς ἐργασίας τοῦ R. Reitzenstein: *Zwei religionsgeschichtliche Fragen*, ἔ.ἀ., 22 (1902) 1321 κέξ.

λαοὺς εἰσήγαγε ὁ Μωυσῆς τὸ ἔθος τῆς περιτομῆς, ρητέον θαρρούντως, ὅτι λίαν ἐναργῆς εἶναι παρ' Ἀρταπάνω Ἰουδαιοφρων τις κατὰ τὴν ἔκθεσιν τῶν οἰκειῶν πραγμάτων τάσις καὶ διάθεσις πρὸς τροποποίησιν, μεταβολὴν καὶ ἀλλοίωσιν τῆς παρὰ πᾶσι λίαν γνωστῆς παραδόσεως ἐκείνης, καθ' ἣν οὐχὶ οἱ γείτονες τῶν Ἰουδαίων λαοὶ ἐξ αὐτῶν, ἀλλ' ἀντιστρόφως οὗτοι ἐξ ἐκείνων, παρέλαβον τὸ ἔθος τῆς περιτομῆς¹.

Τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Μωυσεῶς ἐναντίον τῶν Αἰθιοπῶν περιγράφει διὰ πολλῶν ὁ Ἰώσηπος². Ἐπανελημμένως ἠττήθησαν οἱ Αἰγύπτιοι ὑπὸ τῶν γειτόνων αὐτῶν Αἰθιοπῶν, οἵτινες ἀνηλεῶς ἐκάστοτε ἐλεηλάτουν τὴν χώραν αὐτῶν. Ἐν τέλει κατόπιν συμβουλῆς τοῦ Θεοῦ δοθείσης διὰ χρησμῶν καὶ μαντείων ἀνηγόρευσαν οἱ Αἰγύπτιοι στρατηγὸν τὸν Μωυσέα. Ὁ Ἰώσηπος γράφει ὁμοίως³, ὅτι ὁ Μωυσῆς κατὰ τὴν πρώτην αὐτοῦ προσέλευσιν εἰς τὸν Φαραὼ ἐπὶ τῷ σκοπῷ λυτρώσεως κατ' ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ τοῦ παντοειδῶς χειμαζομένου λαοῦ τῶν Ἑβραίων ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην αὐτοῦ, πόσον οὗτος ὠφέλησέ ποτε τοὺς Αἰγυπτίους ὑπὸ τῶν Αἰθιοπῶν καταφρονουμένους· τῆς χώρας τῶν Αἰγυπτίων διαρπαζομένης ἀνέλαβεν οὗτος τὴν στρατηγίαν τῆς κατ' ἐκείνων γενομένης ἐκστρατείας καὶ πολλοῖς πόνοις ἑαυτὸν ὑπέβαλε πρὸς ἐπιτυχῆ διεξαγωγὴν αὐτῆς. Πανταχοῦ ἐνταῦθα εἶχε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ Ἰώσηπος τὸν Ἀρτάπανον κυρίως⁴.

¹ Ἐν τῇ Ἑξῶδ. 4, 25 κέξ. παρέχεται ἡμῖν « αἰτίον » τι ἐν σχέσει πρὸς τὴν γένεσιν καὶ σύστασιν τοῦ ἔθους τῆς περιτομῆς, ὅμως ῥητέον σχετικῶς, ὅτι ἡ ὑπάρχουσα ἐκεῖ αἰτιώδης τῶν πραγμάτων σύνδεσις καὶ συνάφεια εἶναι λίαν χαλαρά καὶ ἀσθενῆς. Ἐν σχέσει πρὸς τὰ « αἷτια » τῆς περιτομῆς πρβλ. κυρίως Φιλ. περὶ τῶν ἐν μέρει διαταγμ. — περὶ περιτ. 1 (= § 3 κέξ. = V [1906] 1 κέξ. Cohn). Ἐν σχέσει πρὸς τὸ θέμα τῆς περιτομῆς γενικῶς πρβλ. E. Schürer, ἔ.δ., I (1901⁴) 675 κέξ. — H. Gressmann, Mose u. seine Zeit, σ. 56 κέξ. — τοῦ αὐτοῦ, Die Anfänge Israels. (Von 2. Mose bis Richter und Ruth) übersetzt, erklärt und mit Einleitung versehen. Göttingen 1922 (= Die Schriften des Alten Testaments. I 2), σ. 35.

² Ἰώσ. ἰουδ. ὀρχαιολ. II 10, 1 κέξ. (= § 238 κέξ. = I [1887] 133 κέξ. Niese).

³ Ἰώσ. αὐτ. II 13, 1 (= § 281 κέξ. = αὐτ., p. 142 κέξ.).

⁴ Πρβλ. ὅμως G. Hölscher, ἔ.δ., IX 2 (1916) 1964, 46 κέξ. — Ὁ λόγιος οὗτος διατείνεται ἐνταῦθα, ὅτι, καθὰ καὶ ἡ περὶ τὴν Ἴβιν ἔκθεσις τοῦ Ἰωσήπου, οὕτω καὶ ἡ περὶ τοῦ ἰουδαϊκοῦ πολέμου ἔκθεσις αὐτοῦ ἰσχυρῶς ἀποκλίνει τῆς οἰκείας ἐκθέσεως τοῦ Ἀρταπάνου. Ἐνταῦθα σημειωτέον ἐστὶ, ὅτι ἐν ὄψει πάντων τῶν τίτλων καὶ πλεονεκτημάτων, ὅφ' ἃ ὁ Ἀρτάπανος ἐνεφάνισεν ἡμῖν μέχρι τοῦδε τὸν Μωυσέα, συνάγεται τὸ βέβαιον καὶ ἀναντίρρητον πόρισμα, ὅτι οὗτος οὔτε Ἕλληνας οὔτε Αἰγύπτιος, ἀλλ' Ἰουδαῖος ἦτο. Οὐδέποτε Ἕλληνας τις ἤθελε ταυτίσει τὸν Μωυσέα μετὰ τοῦ Μουσαίου καὶ καταστήσει ἐν συνεχείᾳ αὐτὸν διδάσκαλον τοῦ Ὁρφέως, οὐδέποτε δὲ πάλιν θὰ ἀνέφραξεν, ὅτι οὗτος ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων Ἑρμῆς προσηγορεύθη. Οὐδέποτε παραλλήλως Αὐγύπτιός τις ἤθελε προσγράψει τῷ Μωυσεῖ τόσον πολλὰς ὑπηρεσίας προσενεχθεῖσας δῆθεν ὑπ' αὐτοῦ τῷ αἰγυπτιακῷ λαῷ, τὴν ἐξεύρεσιν δηλαδὴ πλοίων καὶ μηχανῶν πρὸς ἐνεργεῖαν λιθοθεσιῶν, τὴν ἐξεύρεσιν τῶν Αἰγυπτίων

§ 11.

Λυθέντος τοῦ πρὸς τοὺς Αἰθίοπας πολέμου ὁ Χενεφρῆς λόγῳ μὲν φιλίας ἀπεδέξατο τὸν Μωυσῆα, ἔργῳ ὅμως ἐπεβούλευεν αὐτῷ περαιτέρω. Ἐκ τῶν ὄχλων, οὓς μετ' ἑαυτοῦ εἶχεν ὁ Μωυσῆς, ἄλλους μὲν ἔπεμψεν ὁ Χενεφρῆς ἐπὶ τὰ ὄρια τῆς Αἰθιοπίας προφυλακῆς χάριν, ἄλλοις δὲ προσέταξεν, ὅπως καθαιρέσωσι τὸν ἐν Διὸς πόλει κείμενον, ἕξ ὀπτῆς πλίνθου δὲ κατασκευασμένον, ναόν, ἕτερον δ' ἀντ' αὐτοῦ λίθινον κατασκευάσωσι λατομήσαντες ὄρος τι ἐκεῖ που πλησίον κείμενον. Ἐπὶ τῆς οἰκοδομίας τοῦ ναοῦ τούτου ἔταξεν ὁ Χενεφρῆς ὡς ἐπιστάτην τὸν Ναχέρωτα.

Ἐν τῇ παραγράφῳ ταύτῃ πρόκειται πιθανώτατα περὶ τῶν σκληρῶν ἔργων, ἅτινα ἀνετίθετο ὁ Φαραὼ τοῖς Ἰσραηλίταις πρὸς ἐκτέλεσιν, ἵνα κακώσῃ τὸ γένος αὐτῶν, καθὰ ἐν τῇ « Ἐξόδῳ » ἀναγινώσκομεν¹, καὶ οὕτω μὴ πληθυνθῆ τοῦτο. Καθὰ ἐν τῇ « Ἐξόδῳ » ἐν συνεχείᾳ ἀναγινώσκομεν, ὠκοδόμησαν οἱ Ἰσραηλίται τῷ Φαραὼ πόλεις ὀχυράς, παρὰ ταῦτα ὅμως ὅσῳ πλέον οὗτος ἔταπεινον αὐτούς, τοσούτῳ πλείονες ἐγίνοντο οὗτοι. Οἱ Αἰγύπτιοι κατεδυνάστευον τοὺς υἱοὺς Ἰσραὴλ βία καὶ κατωδύνων τὴν ζωὴν αὐτῶν ἐν ἔργοις σκληροῖς, ἐν τῷ πηλῷ καὶ τῇ πλινθείᾳ καὶ πᾶσι τοῖς ἔργοις τοῖς ἐν τοῖς πεδίοις γινομένοις. Μετὰ φρικτῆς ἐναργείας περιγράφονται ἐν τῇ « Ἐξόδῳ » αἱ τλαιπωρίαι καὶ αἱ περιπέτειαι τῶν Ἰουδαίων, ὧν ἔναντι εὐμενῆ ὄντως θωπεῖαν ἀποτελοῦσι τὰ αὐτοῖς ὑπὸ τοῦ Χενεφρῆ νῦν κατ' Ἀρτάπανον ἀνατιθέμενα πρὸς ἐκτέλεσιν ἔργα. Ὁ Φίλων² ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς οἰκείας περιγραφὰς τῆς « Ἐξόδου » κυρίως δραματικώτατα ὁμοίως περιγράφει τὰς τλαιπωρίας τῶν Ἰουδαίων. Ὁ ἡγεμὼν τῆς Αἰγύπτου ἐπέταττε τοῖς Ἰουδαίοις ἐπιτάγματα βαρύτερα τῆς δυνάμεως αὐτῶν ἄλλους ἐπ' ἄλλοις πόνους ἐκάστοτε προστιθείς ἀνηλεεῖς καὶ ὠμοθυμόνως ἐπιστάτας τῶν ἔργων ἐξέλεγεν οὗτος, οἵτινες οὐδενὶ παρείχον συγγνώμην. Εἰργάζοντο οἱ Ἰουδαῖοι οἱ μὲν πηλὸν εἰς πλίνθον σχηματίζοντες, οἱ δὲ πανταχόθεν ἄχυρα συγκομίζοντες, ἅτινα ἀποτελοῦσι τὸν δεσμὸν τῆς πλίνθου, οἱ δὲ οἰκίας καὶ τείχη καὶ πόλεις κατασκευάζοντες καὶ διώρυχας ἀνατέμνοντες οὐδεμίαν ἔχοντες ἀνάπαυλαν. Σωρηδὸν λοιπὸν ἔνεκα τῶν τλαιπωριῶν τούτων ἀπέθνησκον οἱ Ἰουδαῖοι ὡς ὑπὸ λοιμώδους φθορᾶς καὶ ἄταφοι εἶτα ἀπερρίπτοντο ἕξω τῶν

ὄπλων, ὀργάνων ὑδρευτικῶν τε καὶ πολεμικῶν καὶ τῆς φιλοσοφίας ἐν τέλει, οὐδέποτε δὲ πάλιν θὰ ἀνέφερον, ὅτι οὗτος ἐγένετο παρὰ τῷ λαῷ τούτῳ νικηφόρος καὶ εὐκλεῆς στρατηγὸς ἢ καὶ εἰσηγητὴς ἐτι παρ' αὐτῷ ἢ καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς παντοειδῶν θρησκευτικῶν ἢ λατρευτικῶν ἐθίμων καὶ τῆς περιτομῆς. Πρβλ. σχετικῶς L. Herzfeld, ἔ.ἀ., III (1857) 574.

¹ Ἐξοδ. 1, 10 κέξ. — Ὁρθῶς ὁ Horfner παρέχει τὸ περιεχόμενον τῆς παραγράφου ταύτης τοῦ Ἀρταπάνου διὰ τῆς φράσεως: *Bello cum Aethiopicibus consumpto Chenephres Judaeos operibus exercere coepit.*

² Φίλ. περὶ τοῦ βίου Μωυσ. I 7 (= § 37 κέξ. = IV [1902] 128 κέξ. Cohn).

οὐδὲν ὅτι τῶν συγγενῶν ἢ φίλων εἶχε τὴν ἄδειαν, ὅπως δακρύση διὰ τοὺς οὕτως οἰκτρῶς διαφθειρομένους. Καὶ τὰ ἀδούλωτα ἔτι πάθη τῆς ψυχῆς, ἃ μόνον σχεδὸν ἐξ ἀπάντων ἐλεύθερα ἢ φύσις κατέλιπεν, ἐπιπειλοῦντο ὑπὸ τῆς βαρείας πίεσεως ἀνηλεοῦς καὶ ἀνοικτίσμονος ἀνάγκης καὶ δεσποτείας. Καὶ ὁ Ἰώσηπος¹ δι' ὁμοίων φλογερῶν χρωμάτων ὀδυνηρᾶς ἐναργείας περιγράφει τὰς βασάνους, τοὺς μόχθους καὶ τὰς ἀλγεινὰς τλαιπωρίας, ἃς οἱ Ἰσραηλίται ὑφίσταντο ἐκ μέρους τῶν Αἰγυπτίων. Βλέποντες οὗτοι, ὅτι τὸ γένος τῶν Ἰσραηλιτῶν ἤκμαζε δι' ἀρετὴν καὶ τὴν πρὸς τοὺς μόχθους εὐφυΐαν, νομίζοντες δέ, ὅτι οὗτοι διὰ τῆς εὐπορίας καὶ τῆς λαμπρότητος αὐτῶν ἐναντίον αὐτῶν κυρίως ἠξάνοντο, ἐπιλαθόμενοι λόγῳ τῆς παρελεύσεως πολλοῦ χρόνου τῶν εὐεργεσιῶν τοῦ Ἰωσήφ καὶ τῆς βασιλείας τέλος εἰς ἄλλον οἶκον περιελθούσης δεινῶς ἐνύβριζον τοῖς Ἰσραηλίταις καὶ ποικίλας τλαιπωρίας ἐπενδύον αὐτοῖς. Οἱ Αἰγύπτιοι προσέταξαν τοῖς Ἰσραηλίταις, ὅπως διατέμωσι τὸν ποταμὸν εἰς διώρυχας, οἰκοδομήσωσι δὲ τείχη περὶ τὰς πόλεις καὶ χῶματα ὑψώσωσιν, ἵνα ταῦτα ἐμποδίζωσι τὴν κατάκλισιν τῆς χώρας διὰ τῶν πλημμυρούντων καὶ λιμναζόντων οὕτως ὑδάτων τοῦ ποταμοῦ. Πυραμίδας ἀνοικοδομοῦντες οἱ Αἰγύπτιοι ἐξετρώχουν τοὺς Ἑβραίους δεινῶς, παρὰ ταῦτα ὅμως διὰ πάντων τούτων ἐδιδάσκοντο οὗτοι παντοίας τέχνας καὶ οἱ πόνοι συνήθεις ἐγίνοντο αὐτοῖς. Χρόνον τετρακοσίων ἔτων διήνυσαν οἱ Ἑβραῖοι ἐν τλαιπωρίαις. Καθ' ὅλον τὸ μακρὸν τοῦτο χρονικὸν διάστημα ζωηρῶς ἀντεφιλονεῖκουν ἀλλήλοις Αἰγύπτιοί τε καὶ Ἰσραηλίται θέλοντες οἱ μὲν, ὅπως ἀπολέσωσι διὰ τῶν πόνων τοὺς Ἰσραηλίτας, οἱ δέ, ὅπως κρείττονες ἐκάστοτε φαίνονται τῶν ἐπιταγμάτων². Ἐν συνδυασμῷ πρὸς ταῦτα παρατηρητέον, ὅτι, ἔφ' ὅσον ἐν τῇ ἐν λόγῳ παραγράφῳ πρόκειται περὶ ὑποβολῆς τῶν Ἰουδαίων βασάνοις καὶ πόνοις καὶ τλαιπωρίαις παντὸς εἶδους, ὑπὸ τοὺς « ὄχλους », οἷς ὁ Χενεφρῆς ἀνατίθησι τὴν ἐκτέλεσιν διαφόρων ἔργων, ὀφείλομεν, ὅπως νοήσωμεν οὐχὶ πάντας τοὺς ἐκ τῆς ἐκστρατείας ἐναντίον τῶν Αἰθιοπίων οἴκαδε ἐπιστρέψαντας, ἀλλὰ μόνον ἐκείνους κυρίως τούτων, οἵτινες ἦσαν Ἑβραῖοι. Ὑπὸ τοὺς « ὄχλους » θὰ ἠδυνάμεθα, ὅπως νοήσωμεν πάντας τοὺς ἐκ τῆς ἐκστρατείας ἐπιστρέψαντας, ἐν ᾗ περιπτώσει ὁμοῦ μετὰ τοῦ Stephani, τοῦ Heinichen καὶ τοῦ Vigeri δεχθῶμεν, ὅτι ἐν Γ 7 οὐχὶ περὶ « γεωργῶν », ἀλλὰ περὶ « συγγενῶν » κυρίως τοῦ Μωϋσοῦ, ἦτοι περὶ Ἑβραίων, πρόκειται, ἐξ ὧν μόνον συνεκροτεῖτο δῆθεν ὁ οἰκείος στρατός, ὅπερ ὅμως λίαν ἀπίθανον εἶναι, ἔφ' ὅσον οὗτος ἀνήροχοτο εἰς ἑκατὸν χιλιά-

¹ Ἰώσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. II 9, 1 (= § 202 κέξ. = I [1887] 124 κέξ. Niese).

² Θὰ ἠδυνάτο τις, ὅπως εἶπη, ὅτι ὁ Ἰώσηπος ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν οἰκίαν περιγραφὴν τῆς « Ἐξόδου », ἣν ζωηρότατα μετακοσμεῖ διὰ φράσεων καὶ ἐννοιῶν τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἐμπνεύσεως. Μετὰ τῆς οἰκείας ἐκθέσεως τοῦ Ἀρτάπανου, καθὰ λίαν ὀρθῶς ὁ G. H ö l s c h e r, ἐ.ἀ., IX 2 (1916) 1964, 42 κέξ. παρατηρεῖ, οὐδὲν κοινὸν σημεῖον σοβαροῦ χαρακτῆρος ἔχει ἡ ἔκθεσις αὕτη τοῦ Ἰωσήπου.

δας. Τέλος ὑπὸ τοὺς « ὄχλους » θὰ ἠδυνάμεθα, ὅπως νοήσωμεν πάντας τοὺς ἐκ τῆς ἔκστρατειάς ἐπιστρέψαντας Ἑβραίους τε καὶ Αἰγυπτίους, ἐν ἧ περιπτώσει πάλιν δεχθῶμεν, ὅτι ὁ Χενεφρῆς ἐπέβαλε τοῖς Αἰγυπτίοις μὲν ἔργα μόνον ἄξια ἐλευθέρων πολιτῶν, ὡς ὄντως τοιοῦτόν τι ἔργον εἶναι ἡ φυλακὴ τῶν ὀρίων τοῦ κράτους, τοῖς Ἑβραίοις δὲ ἔργα ἀντιθέτως δουλείας καὶ βαρέος μόχθου, ὡς τοιοῦτόν τι ἔργον εἶναι ἡ καθαίρεσις ναῶν καὶ κατασκευὴ νέων, ἡ παρασκευὴ πλίνθων καὶ ἡ σφυρηλάτησις λίθων κ.οὔ.κ. Τέλος παρατηρητέον ἐνταῦθα, ὅτι, ἐνῶ ἐν τε τῇ « Ἐξόδῳ » καὶ παρὰ Φίλωνι καὶ Ἰωσήφῳ αἱ ταλαιπωρίαὶ τῶν Ἑβραίων τίθενται χρονικῶς πρὸ τῆς γεννήσεως τοῦ Μωυσέως, παρ' Ἀρταπάνῳ τίθενται αὐταὶ ἐν τῷ μετὰ τὴν εἰς Αἰθίοπας ἔκστρατείαν χρόνῳ.

§ 12.

Ὁ Ναχέρως ἐλθὼν μετὰ τοῦ Μώουσου εἰς Μέμφιν ἐπὶ τῷ σκοπῷ διεξαγωγῆς τοῦ ὑπὸ τοῦ Χενεφρῆ ἀνατεθέντος αὐτῷ ἔργου τῆς ἐπιστασίας ἠρώτα τὸν Ἰουδαῖον σοφόν, ὅπως μάθῃ, τί ἄλλο πρᾶγμα ἦτο τοῖς ἀνθρώποις εὐχρηστον καὶ ἐπωφελές. Ὁ Μωυσῆς ἀπαντῶν εἶπεν αὐτῷ, ὅτι τοιοῦτόν τι πρᾶγμα εἶναι τὸ γένος τῶν βοῶν, διότι ὑπὸ τούτων κυρίως ἀροῦται ἡ γῆ. Ὁ Χενεφρῆς προσαγορεύσας ταῦτόν τινα « Ἄπιν » διέταξεν, ὅπως καθιδρῶσιν αὐτῷ οἱ ὄχλοι ἱερὸν τι καὶ ὅπως φέροντες θάπτωσιν ἐκεῖ τὰ ὑπὸ τοῦ Μωυσέως καθιερωθέντα ζῶα διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἤθελεν οὗτος, ὅπως κατακρύπτῃ τὰ ἐπινοήματα τοῦ Μωυσέως καὶ ὅπως παραλῆη περαιτέρω τὰς παντοειδεῖς ἐκείνας καινοτομίας, ἃς ὁ Ἰουδαῖος οὗτος λίαν εὐθρόως διενήργει ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ τε κοινωνικοῦ καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ βίου τοῦ λαοῦ αὐτοῦ.

Ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ Ναχέρωτος παρέχει γλωσσικὴν τινα διάσάφησιν ὁ Brugsch κυρίως¹.

Κατὰ τὴν ἐν τοῖς ἀνωτέρω διεξαχθεῖσαν ἀνάλυσιν τοῦ Γ 4 ἐγένετο σύντονος λόγος περὶ τῆς αἰτίας τῆς λατρείας τοῦ Ἄπιος, ὡς ταύτην παρέχει ἡμῖν ὁ Διόδωρος² καὶ ὁ Πλούταρχος³. Ὡς αἰτίαν τῆς τιμῆς τοῦ βοῦς τούτου ἔφερον ἔνιοι μὲν τότε, ὅτι δηλαδὴ τελευτήσαντος τοῦ Ὀσίριδος εἰς τοῦτον ἡ ψυχὴ αὐτοῦ μετέστη καὶ εἰς τὸν νέον ἐκάστοτε Ἄπιν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ παλαιοῦ μεθίστατο αὕτη εἰδωλον τοῦτον ὄντα καὶ ἔμμορφον εἰκόνα τῆς ἐκείνου ψυχῆς, ἄλλοι δὲ τότε, ὅτι δηλαδὴ τελευτήσαντος τοῦ Ὀσίριδος ὑπὸ τοῦ Τυφῶνος συναγαγοῦσα ἡ Ἴσις τὰ μέλη αὐτοῦ ἐνέβαλε ταῦτα εἰς βοῦν ξυλίνην περιβεβλημένην διὰ βυσσίνου ὑφάσματος. Ὁ Ἀρτάπανος ἐγίνωσκεν, ὅτι ὁ Ἄπις ἐν Μέμφιδι κυρίως ἐλατρεύετο. Ὡς αἰτίαν τῆς λατρείας τοῦ ζῴου

¹ H. Brugsch, Geographische Inschriften, I (1857) 49. 113.

² Διόδ. I 85, 4 κέξ.

³ Πλούτ. περὶ Ἰσ. καὶ Ὀσ. 20 (= ἠθ. p. 359 b)· 29 (= αὐτ., p. 362 c κέξ.).

τούτου ἀναφέρει ὁ Ἰουδαῖος οὗτος λόγιος τὴν χρησιμότητα αὐτοῦ κατὰ τὴν ἄρροσιν τῆς γῆς. Κατὰ τὴν ἀνάλυσιν τοῦ Γ 4 εἶδομεν, ὅτι κατὰ Διόδωρον πάλιν¹ ἀντιλοῦντα τὰς οἰκείας πληροφορίας αὐτοῦ ἐκ τοῦ Ἑκαταίου ἡ θήλεια βοῦς ἐλατρεύετο, ἐπειδὴ ἐργάτας τῆς γῆς τίκει καὶ ἀροτριᾷ τὴν ἐλαφρὰν γῆν. Παρὰ ταῦτα ὁ Ἑκαταῖος τὴν αὐτὴν αἰτίαν λατρείας παρέχει ἡμῖν καὶ ἐπὶ τοῦ Ἄπιος εἰδικώτερον παρὰ Διοδώρου πάλιν². Οἱ ἱεροὶ ταῦροι, ὁ Ἄπις δηλαδὴ καὶ ὁ Μνεῦις, ἐτιμῶντο ὁμοίως τοῖς θεοῖς τοῦ Ὀσίριδος τοῦτο διατάξαντος, διότι τοῦτο μὲν ἀπαραίτητοι εἶναι οὗτοι ἐν τῇ γεωργίᾳ καὶ τῇ ἀρρόσει τῆς γῆς, τοῦτο δὲ διὰ τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν αἰωνία παραμένει παρὰ τοῖς μεταγενεστέροις ἢ δόξα τῶν εὐρόντων τοὺς καρπούς³.

Οἱ ἐν τῇ ἐν λόγῳ παραγράφῳ περιεχόμενοι λόγοι τοῦ Ἀρταπάνου, καθ' οὓς ὁ Χενεφρῆς διέταξεν, ὅπως οἱ ὄχλοι τὰ ὑπὸ τοῦ Μωυσέως καθιερωθέντα ζῶα φέροντες εἰς Μέμφιν ἐκεῖ θάπτωσι, θέλων⁴, ὅπως κατακρύπτῃ οὕτω τοῦ Μωυσέως τὰ ἐπινοήματα, καθίστανται ἡμῖν σαφεῖς, ἂν ἀνακαλέσωμεν εἰς τὴν μνήμην ἡμῶν τὰ ἐν Γ 9 συντομώτατα ὑπὸ τοῦ Ἰουδαίου τούτου λογίου περὶ τῶν ἴβων λεγόμενα καὶ ἐτι τὴν ταῦτα ἐκτενῶς συμπληροῦσαν οἰκείαν ἔκθεσιν τοῦ Ἰωσήπου⁵, ἥτις εὐρέως ἀνωτέρω ἀνελύθη ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν ἐν Γ 4 μνημονευομένην ἴδρυσιν ὑπὸ τοῦ Μωυσέως παρὰ τοῖς Αἴγυπτιοῖς τῆς λατρείας τῶν ζώων. Λίαν εὐφυῶς ἐνεργῶν ὁ Μωυσῆς ἐποιήσατο χρῆσιν τῶν ἴβων πρὸς καταστροφὴν τῶν ὄφρων καὶ ἀκόλυτον οὕτω καὶ ἀκίνδυνον πορείαν τοῦ στρατεύματος αὐτοῦ ἐναντίον τῶν Αἰθιοπῶν διὰ μέσου ὀφιδῶν τόπων. Ἐπαναχθέντα τὰ πτηνὰ ταῦτα ἐκ τῆς Αἰθιοπίας εἰς Αἴγυπτον θὰ ἀνεκάλουν εἰς τὴν μνήμην τῶν μετασχόντων τῆς ἐκστρατείας τὸ ἐπιδέξιον καὶ σοφὸν στρατηγικὸν τέχνασμα τοῦ Μωυσέως καὶ θὰ ἀνύψουν ἐν τῷ λαῷ τὸ κλέος καὶ τὸ γόητρον αὐτοῦ. Τούτου ἕνεκα ὁ βασιλεὺς τὰ πτηνὰ ταῦτα θνήσκοντα μεταφέρει νῦν μακρὰν τῶν ὑπηκόων αὐτοῦ εἰς τὸ νεκροταφεῖον τῆς Μέμφιδος πρὸς ἐνταφιασμόν. Ἡ ἐν λόγῳ πληροφορία τοῦ Ἀρταπάνου, καθ' ἣν ὁ Χενεφρῆς διέταξε τὸν ἐνταφιασμόν τῶν ὑπὸ τοῦ Μωυσέως καθιερωθέντων ζώων ἐν Μέμφιδι, μαρτυρεῖ, ὅτι οὗτος εἶχε γνῶσιν τῆς μεγάλης νεκροπόλεως, ἥτις οὐχὶ μακρὰν τῆς πόλεως αὐτῆς ἐκτείνεται καταλαμβάνουσα

¹ Διόδ. I 87, 2 κέξ.

² Διόδ. I 88, 4.

³ Πρβλ. Διοδ. I 21, 10 κέξ. : «...ταῦτα γὰρ τὰ ζῶα τοῖς εὐροῦσιν τὸν τοῦ σίτου καρπὸν συνεργῆσαι μάλιστα πρὸς τε τὸν σπόρον καὶ τὰς κοινὰς ἀπάντων ἐκ τῆς γεωργίας ὠφελίας (sc. φασίν)». Περὶ τῶν ἱερῶν τούτων ταύρων τῶν Αἴγυπτίων ἐκτενῆ λόγον ποιεῖται ὁ Αἰλ. περὶ ζώων XI 10 κέξ.

⁴ Ἐν τοῖς χειρογράφοις IO κεῖται ὁ τύπος : « θέλοντας », ὃν λίαν ὀρθῶς εἰς « θέλοντα » διώρθωσεν ὁ Vigerus, ἐφ' ὅσον ἐνταῦθα πρόκειται περὶ τῆς « θελήσεως » τοῦ βασιλέως κυρίως, οὐχὶ δὲ τῶν ὄχλων.

⁵ Ἰώσ. II 10, 2 (§ 245 κέξ. = I [1888] 134 κέξ. Niese).

περίπου χῶρον τεσσαράκοντα σταδίων¹. Διὰ τοῦ ἐνταφιασμοῦ ὅμως τῶν νεκρῶν ζῶων ἀνακαλεῖται εἰς τὴν μνήμην ἡμῶν τὸ πρόσωπον τοῦ Ἑρμοῦ-Θώθ, μεθ' οὗ ἐταῦτίσθη, ὡς εἶδομεν, ὁ Μωυσεῆς. Κατὰ τὴν ἀνάλυσιν τοῦ Γ 3 ἐγένετο μνεία τοῦ χωρίου ἐκείνου τοῦ Διοδώρου², καθ' ὃ ὁ ψυχοπομπὸς Ἑρμοῦς κατὰ τὸ παλαιὸν ἐν Αἰγύπτῳ νόμιμον ἀναγαγὼν τὸ τοῦ Ἄπιδος σῶμα μέχρι τινὸς παρῆδιδεν αὐτὸ ἄλλῳ τινὶ περιβεβλημένῳ τὸ προσωπεῖον τοῦ Κερβέρου³.

§ 13 κέξ.

Περιελθόντων δὲ τῶν Αἰγυπτίων εἰς κατάστασιν τινα ἀλλοτριότητος καὶ ἐχθρότητος ἔναντι τοῦ Χενεφρῆ ὥρμισεν οὗτος τοὺς φίλους αὐτοῦ, ὅπως οὗτοι μὴ ἐξαγγείλωσι τῷ Μωυσεῖ τὴν ἐπισυνισταμένην ἔναντιον αὐτοῦ ἐπιβουλήν, καὶ εἶτα προέβαλε τοὺς δολοφονήσοντας αὐτόν. § 14. Οὐδενὸς ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὑπακούσαντος ὠνείδισεν ὁ Χενεφρῆς τὸν Χανεθώθην, ὅστις διεκρίνετο μεταξὺ πάντων καὶ τὰ μάλιστα ἐτιμᾶτο ὑπὸ τοῦ βασιλέως⁴ ὄνειδισθεὶς οὗτος ὑπέσχετο τῷ βασιλεῖ τὴν ἐν τινὶ εὐθέτῳ χρόνῳ διεξαγωγὴν τῆς αἰτουμένης ταύτης ἔναντιον τοῦ Μωυσεῶς ἐπιθέσεως.

Τὸ κείμενον τῆς παραγράφου 13 ἔχει ὧδε: « ἀποξενωσάντων δὲ αὐτὸν τῶν Αἰγυπτίων ὀρκωμοτῆσαι τοὺς φίλους (sc. Ἀρτάπανός φησι) μὴ ἐξαγγεῖλαι τῷ Μωύσῳ τὴν ἐπισυνισταμένην αὐτῷ ἐπιβουλήν καὶ προβαλέσθαι τοὺς ἀναιρήσοντας αὐτόν ». Ἡ ἔννοια τοῦ κειμένου τούτου εἶναι ἦδε, ὅτι δηλαδὴ ὁ Χενεφρῆς διὰ τῶν ἔργων αὐτοῦ, δι' ὧν ἤθελεν, ὅπως ἀμαυρώσῃ τὴν αἴγλην τοῦ διὰ τὴν κοινωφελῆ αὐτοῦ δρᾶσιν προσφιλοῦς ἦδη παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις καταστάνας Μωυσεῶς, ἐπέσυρε τὴν ἐχθρὰν αὐτῶν καὶ τὴν ἀπέχθειαν⁴. Κατὰ ταῦτα ἡ ἀντωνυμία: « αὐτὸν » ἀντικείμενον οὕσα τοῦ « ἀποξενωσάντων » ἀναφέρεται οὐχὶ εἰς τὸν « Μωυσεῶς », ἀλλ' εἰς τὸν « Χενεφρῆν ». Ἐνεκα τῆς ἀτμοσφαιρας ταύτης τῆς ἀλλοτριότητος καὶ τῆς ἐχθρας ὠφείλε πλέον ὁ Χενεφρῆς, ὅπως μετὰ πολλῆς προσοχῆς χωρήσῃ εἰς τὴν ἐκτέλεσιν

¹ Πρβλ. H. B r u g s c h, Geographische Inschriften, I (1857) 239.

² Διοδ. I 96, 6.

³ Πρβλ. H. B r u g s c h, Geographische Inschriften, I (1857) 241.

⁴ Ἐν τοῖς χειρογράφοις IO κείται ὁ τύπος: « ἀποξενωσάντας », ὃν λίαν ὀρθῶς εἰς « ἀποξενωσάντων » διώρθωσεν ὁ Stephanus, ἐφ' ὅσον, καθὰ ἐκ τῶν συμφραζομένων σαφῶς μαρτυρεῖται, εἰς « κατάστασιν τινα ἀλλοτριότητος καὶ ἐχθρότητος » ἔναντι τοῦ βασιλέως περιῆλθον οἱ Αἰγύπτιοι ἐν γένει, οὐχὶ δὲ οἱ φίλοι αὐτοῦ εἰδικώτερον ἀναντιρρῆτως οὐδεὶς τῶν φίλων τοῦ βασιλέως πλὴν τοῦ Χανεθώθου ἀνέλαβε μετὰ τῆς ὀφειλομένης ἔναντι τοῦ ἄρχοντος προθυμίας καὶ εὐλαβείας τὴν ἐκτέλεσιν τῆς διαταγῆς περὶ τοῦ φόνου τοῦ Μωυσεῶς, τοῦτο ὅμως ἀπετέλει στάσιν ἐφεκτικότητος ἀπλῶς, ἐνδοιασμῶν καὶ ἀγωνιώδους δέους, κατ' οὐδένα δὲ τρόπον κίνησιν τινα ρυθμιζομένην ἐκ συναισθημάτων δῆθεν « ἀλλοτριότητος » καὶ « ἐχθρότητος ».

τοῦ σχεδίου τῆς δολοφονίας τοῦ Μωυσέως, ὀρκίζων δηλαδὴ τοὺς φίλους αὐτοῦ, ὅπως οὗτοι μὴ ἐξαγγείλωσι τούτῳ τὴν ἐπισυνισταμένην ἐναντίον αὐτοῦ ἐπιβουλὴν, καὶ προβαλὼν τοὺς δολοφονήσοντας αὐτόν. Ἄνευ τηρήσεως τῆς ἀπαιτουμένης ταύτης μυστικότητος λίαν δυσχερὴς ἢ ἀδύνατος ἔτι θὰ ἦτο ἡ ἐπιτυχὴς διεξαγωγὴ τοῦ ἔργου τῆς δολοφονίας λόγῳ τῆς πιθανῆς ὑπὲρ τοῦ Μωυσέως ἀντιδράσεως τοῦ λαοῦ τῶν Αἰγυπτίων. Οὕτω τοῦλάχιστον θέλει ὁ Ἀρτάπανος, ὅπως παραστήσῃ ἡμῖν τὰ πράγματα ὑπερόχως ἐξυψῶν τὴν προσωπικότητα τοῦ λόγῳ τῶν εὐεργεσιῶν αὐτοῦ παρ' αὐτοῖς τούτοις τοῖς Αἰγυπτίοις δημοτικωτάτου καταστάντος Μωυσέως. Κατὰ ταῦτα λίαν ὀρθῶς μεταφράζει ὁ Vigerus λατινιστὶ τὸ ἐν λόγῳ χωρίον ὧδε: *Verum abalienatos a se propterea cum Aegyptiorum animos intelligeret, clam iureiurando amicorum suorum fidem obstrinxisse (sc. Artapanus scribit), uti ne quis Moyso paratas insidias aperiret, simulque futuros caedis anctores designasse. Μάλιστα ἀντί: « τῷ Μώσῳ » θὰ ἀνέμενέ τις: « τῷ λαῷ », « τοῖς ὄχλοις », « τοῖς Αἰγυπτίοις ». Ἐν συναφείᾳ πρὸς ταῦτα σημειωτέον ἔτι, ὅτι ἀνελλήνιστος εἶναι ἡ χρῆσις τῆς φράσεως: « ἀποξενοῦν τινα » ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς περιαγωγῆς τινος ἐναντι ἄλλου εἰς τὴν κατάστασιν τῆς ἀλλοτριότητος καὶ τῆς ἔχθρας. Ἡ φράσις αὕτη ἔχει κυρίως τὴν ἔννοιαν τῆς ἀπομακρύνσεως ἐκ τῆς πατρίδος, οἷον: « ..ἐπεχείρησαν (sc. οἱ Μεγαλοπολίται) ἀποξενοῦν αὐτὸν (sc. τὸν Φιλοποίμενα) » Πλούτ. Φιλοπ. 13,7 (= βίοι p. 363 d) « ...διὰ μικρολογίαν ἀποξενώσαντα (sc. Ὁχον) τῆς πατρίδος ἑαυτὸν » Ἀλέξ. 69,2 (= βίοι p. 703 b).*

Τὸ ὄνομα: « Χανεθώθης » εἶναι αἰγυπτιακόν¹.

Τὸ δευτέρον μέρος τῆς παραγράφου 14 ἔχει ἐν τῷ πρωτοτύπῳ κειμένῳ ὧδε: « τὸν δὲ (sc. Χανεθώθην) ὀνειδισθέντα (sc. ὑπὸ τοῦ Χενεφρῆ) ὑποσχέσθαι (sc. Ἀρτάπανός φησι) τὴν ἐπίθεσιν λαβόντα καιρόν ». Ὁ τύπος: « ὑποσχέσθαι » δύναται, ὅπως θεωρηθῆ ὡς ἀπαρέμφατον μέσου ἀορίστου δευτέρου εἴτε τοῦ ρήματος: « ὑπέχσθαι » εἴτε τοῦ ρήματος: « ὑπισχνέσθαι ». Τὸ πρῶτον τῶν ρημάτων τούτων παρέχει ἡμῖν τὴν ἔννοιαν τῆς « ἀποδοχῆς » καὶ « ἀναλήψεως » τῆς « ἐπιθέσεως », τὸ δευτέρον δὲ τὴν ἔννοιαν τῆς « ὑποσχέσεως » ἐκτελέσεως ταύτης ἐν μέλλοντι τινι χρόνῳ. Ὁ Freudenthal² δέχεται ὡς ἀρμόζουσιν ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὴν πρώτην τῶν ἔννοιῶν τούτων μεταφράζων τὸ οἰκτεῖον ρῆμα διὰ τοῦ *über geben* προφανῶς ἐκ παραδρομῆς εἴτε ἔξ ἀβλεψίας τοῦ τυπογράφου ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ: *über nehmen*. Ἡ ἔννοια αὕτη φαίνεται μοι οὐχὶ ὀρθή, διότι δι' αὐτῆς θὰ ἔγενετο ἄτακτος τις καὶ ἀνόμαλος συνδυασμὸς γεγονότων καὶ συνθηκῶν. Ἐν

¹ Πρβλ. H. Lauth, ἔ.ἀ., σ. 78· G. Parthey, ἔ.ἀ., σ. 29 κέξ. ἐν λ.: Chanethot.

² J. Freudenthal, ἔ.ἀ., II (1875) 164.

σχέσει πρὸς τὴν χρονικὴν βαθμίδα τοῦ, μεθ' οὗ συνάπτεται, ἀπαρεμφάτου : « ὑποσχέσθαι » ἢ ἔννοια τῆς φράσεως : « λαβόντα καιρὸν » εἶναι προτεροχρόνος καὶ οὕτω κατὰ τὴν ἐκδοχὴν τοῦ Freudenthal θὰ ἐλέγγοτο ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὑπὸ τοῦ Ἀρταπάνου τόδε : « ἀφ' οὗ ἔλαβε καιρὸν (sc. ὁ Χανεθώθης), ἀνεδέξατο τὸ ἔργον τῆς κατὰ τοῦ Μωυσέως ἐπιθέσεως ». Ἄλλ' ὅμως παρατηρητέον σχετικῶς, ὅτι τῷ Χανεθώθῃ οὐδαμῶς εἰσέτι ἐδόθη « καιρὸς » πρὸς ἀνάληψιν τοῦ ἔργου τῆς ἐπιθέσεως· ὁ « καιρὸς » οὗτος δοθήσεται αὐτῷ βραδύτερον. Κατὰ ταῦτα τὸ « ὑποσχέσθαι » οὐδαμῶς ἔχει τὴν ἔννοιαν τῆς ἀναλήψεως τῆς ἐπιθέσεως, ἀλλὰ τῆς ὑποσχέσεως ἀπλῶς ἐκτελέσεως αὐτῆς ἐν εὐθέτῳ τινὶ μέλλοντι χρόνῳ. Ἐνταῦθα νοεῖται εὐχερῶς τὸ ἀπαρέμφατον : « ποιήσιν » καὶ οὕτως ἔχομεν : « ...ὑποσχέσθαι ποιήσιν τὴν ἐπίθεισιν λαβόντα καιρὸν » ὑπὸ τὴν ἔννοιαν προφανῶς, ὅτι ὁ Χανεθώθης ὑπέσχετο τῷ Χεναφρῆ, ὅτι θὰ ἐκτελέσει τὴν κατὰ τοῦ Μωυσέως ἐπίθεισιν ἐν τῷ μέλλοντι, ἀφ' οὗ πρότερον λάβῃ πρὸς τοῦτο εὐθετον καὶ πρόσφορον « καιρὸν ». Ὁ Vigerus μεταφράζει τὴν ἐν λόγῳ φράσιν λατινιστὶ οὐχὶ κατὰ λέξιν, ἀλλ' οὕτω πως, ὥστε νὰ συνδυάζωνται ἐλευθέρως πως αἱ ἔννοιαι τῆς « ἀναλήψεως » ἔργου τινὸς καὶ τῆς « ὑποσχέσεως » ἐκτελέσεως τούτου : ...qui (sc. Chanethothes) regis tandem offensione permotus commodo se tempore facinus obitutum receperit. Οὐχὶ ἀπίθανον εἶναι, ὅτι ὁ Vigerus κυρίως παρεπλήρησε τὸν Freudenthal διὰ τοῦ receperit εἰς τὴν διασάφησιν καὶ ἐρμηνείαν τοῦ « ὑποσχέσθαι » ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς « ἀναλήψεως » ἔργου τινὸς, παρὰ ταῦτα ὅμως ὤφειλεν ὁ Γερμανὸς λόγιος, ὅπως μὴ περιπέση εἰς τὸ σφάλμα τοῦτο δεδομένου, ὅτι ἐν τῇ λατινικῇ μεταφράσει παρέχεται ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ receperit ἢ ἔννοια τῆς ὑποσχέσεως διὰ τῆς φράσεως : se facinus obitutum, ἢ δὲ φράσις : « λαβόντα καιρὸν » μετὰ τῆς ἐν σχέσει πρὸς τὴν χρονικὴν βαθμίδα τοῦ « ὑποσχέσθαι » προτεροχρόνου χρονικῆς μετοχῆς τοῦ ἀορίστου : « λαβόντα » ἀποδίδεται ἐλευθέρως πως δι' ἀορίστου τινὸς ἐπιρρηματικῆς χρονικῆς φράσεως : commodo tempore. Κατὰ ταῦτα ὁ Freudenthal οὐχὶ δεόντως ἀντελήφθη οὔτε τῆς ἐννοίας τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου κειμένου : « ...ὑποσχέσθαι τὴν ἐπίθεισιν λαβόντα καιρὸν » οὔτε τῆς ὑπὸ τοῦ Vigeri γενομένης λατινικῆς αὐτοῦ μεταφράσεως : ...commodo se tempore facinus obitutum receperit.

§ 15.

Τελευτησάσης κατὰ τὸν καιρὸν τούτον τῆς Μέρριδος ἀνέθηκεν ὁ Χεναφρῆς τῷ τε Μωυσεῖ καὶ τῷ Χανεθώθῃ τὸ ἔργον τῆς διακομίσεως τοῦ σώματος αὐτῆς εἰς τοὺς ὑπὲρ Αἴγυπτον κειμένους τόπους, ἵνα οὗτοι ἐκεῖ που θάψωσιν αὐτό. Ὁ Χεναφρῆς ὑπέλαβεν, ὅτι κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ ἔργου τούτου κατασταθήσεται ἴσως εὐχερὲς τῷ Χανεθώθῃ, ὅπως δολοφονήσῃ τὸν Μωυσέα.

Πανταχοῦ ἐνταῦθα, καθὰ καὶ κατωτέρω ἐν Γ 16, Γ 17 καὶ Γ 18, συγχρῶς γίνεται λόγος περὶ τῆς ἀκοιμήτου προθέσεως τοῦ βασιλέως πρὸς δολοφονίαν τοῦ Μωυσέως. Ὁ Ἰώσηπος¹ λέγει ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Μωυσέως ἐναντίον τῶν Αἰθιοπίων, ὅτι ἐπὶ ταύτῃ ἔχαιρον οἱ ἱερογραμματεῖς ἀμφοτέρων τῶν ἐθνῶν, τῶν Αἰγυπτίων μὲν ἐπὶ τῇ ἐλπίδι, ὅτι θὰ καταβάλωσι τοὺς πολεμίους διὰ τῆς ἀρετῆς τοῦ Μωυσέως καὶ ὅτι συγχρόνως αὐτὸν τοῦτον θὰ φονεύσωσι « δόλου », τῶν Ἑβραίων δὲ ἐπὶ τῇ ἐλπίδι, ὅτι κατασταθήσεται νῦν αὐτοῖς εὐχερές, ὅπως φύγωσι τοὺς Αἰγυπτίους, τοῦ Μωυσέως στρατηγούντος. Περὶ τοῦ « δόλου » τούτου οὐδὲν πλέον λέγει ὁ Ἰώσηπος καὶ κατ' ἀκολουθίαν δέον, ὅπως συμπληρωθῇ ἐνταῦθα ἡ ἔκθεσις αὐτοῦ, δι' ὧσιν σχετικῶς ὁ Ἀρτάπανος λέγει, ὡς ποτε ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν λατρείαν τῆς Ἰβέως ἐκτενῶς συνεπληρώθη ἡ ἔκθεσις τοῦ Ἀρταπάνου διὰ τῆς οἰκείας ἐκθέσεως τοῦ Ἰωσήπου.

§ 16.

Πορευομένων δὲ αὐτῶν ἐξήγγιλέ τις τῶν συνειδόντων τὴν ἀνανδρον ταύτην ἐπιβουλὴν τῷ Μωυσεῖ, ὅστις φυλάσσων νῦν ἑαυτὸν μετὰ μείζονος ἐπιμελείας καὶ προσοχῆς τὴν μὲν Μέρριν ἔθαψε, τὸν δὲ ποταμὸν καὶ τὴν παρ' αὐτὸν οἰκοδομηθεῖσαν πόλιν Μερόην προσηγόρευσεν. Τιμᾶται ἡ Μέρρις αὕτη ὑπὸ τῶν ἐγγχωρίων ἐκεῖ οὐκ ἔλαττον ἢ αὐτὴ ἡ Ἰσις.

Ἐν τῷ κειμένῳ ἔχομεν : « τὸν δὲ (sc. τὸν Μώυσσον) φυλάσσοντα αὐτὸν τὴν μὲν Μέρριν θάψαι (sc. Ἀρτάπανός φησιν)... ». Εἶναι καταφανές, ὅτι διὰ τῆς ἀντωνυμίας : « αὐτὸν » δηλοῦται ὁ Μωυσῆς καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἔχοντες ἐνταῦθα αὐτοπάθειαν δέον, ὅπως δασύνωμεν αὐτήν. Ἐκ τῶν ἐκδοτῶν μόνον ὁ Μγας διενήργησε τὴν ὀφειλομένην ταύτην διόρθωσιν.

Ὁ Διόδωρος² ποιεῖται λόγον περὶ τῆς ἐν τῷ Νείλῳ κειμένης εὐμεγέθους νήσου Μερόης. Ἐν αὐτῇ ὑπῆρχεν ἀξιόλογος πόλις ὁμώνυμος τῇ νήσῳ κτίσαντος αὐτήν Καμβύσου καὶ θεμένου τὴν προσηγορίαν ἀπὸ τῆς μητρὸς αὐτοῦ Μερόης. Ἐν συνεχείᾳ περιγράφει ὁ Διόδωρος τὴν φυσικὴν συγκρότησιν καὶ διάθεσιν τῆς νήσου ταύτης, τὰς γεωλογικὰς καὶ γεωγραφικὰς ἐν γένει ιδιορρυθμίας αὐτῆς, τὸν μεταλλικὸν πλοῦτον αὐτῆς κ.ο.κ. Τοῦναντίον ὁ Ἰώσηπος³ ποιεῖται λόγον περὶ τινος βασιλείου πόλεως τῆς Αἰθιοπίας Σαβὰν καλουμένης, ἣν ἐν ὑστέροις χρόνοις ὁ Καμβύσης Μερόην ἐπωνόμασε δοὺς ταύτῃ τὸ ὄνομα τῆς ἀδελφῆς αὐτοῦ⁴.

Ἐν τῷ κειμένῳ ἔχομεν : « τιμᾶσθαι δὲ τὴν Μέρριν ταύτην (sc. Ἀρτά-

¹ Ἰώσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. II 10, 2 (= § 243 = I [1887] 134, 8 κέξ. Niese).

² Διόδ. I 33, 1 κέξ.

³ Ἰώσ. II 10, 2 (= § 249 = I [1888] 135, 15 κέξ. Niese).

⁴ Πρβλ. W. Pape - G. E. Benseler, ἔ.ἀ., III 2 (1863 - 1870³) 903 α ἐν λ. : « Μερόη ».

πανός φησιν) ὑπὸ τῶν ἔγχωριῶν οὐκ ἔλαττον ἢ τὴν Ἰαίον». Πάντα τὰ χειρόγραφα ὁμοφώνως ἔχουσι τὴν γραφήν: «οὐκ ἔλαχίστως» ὅπερ ὁ Stephanus διώρθωσεν εἰς «οὐκ ἔλαττον» τὴν διόρθωσιν ταύτην προθύμως ἀνέλαβον πάντες οἱ μετέπειτα ἐκδόται. Ὁ Mras διατηρεῖ ἐν τῷ κειμένῳ αὐτοῦ τὴν γραφήν τῶν χειρογράφων: «οὐκ ἔλαχίστως», ἣν ὡς ὀρθὴν θεωρεῖ¹.

Ἄνωτέρω κατὰ τὴν ἀνάλυσιν τοῦ Γ 3 διὰ τῆς ἐπαγωγῆς χωριῶν ἐκ τοῦ Συγκέλλου ἐβεβαιώθη σχέσις τις μεταξὺ τῆς Μέρριδος καὶ τῆς Ἰσιδος. Παρὰ ταῦτα ὁ Ἀρτάπανος ἤγαγεν ἐν τῇ ἀνωτέρω παραγράφῳ τὸν Μωυσεῖα αὐτοῦ εἰς σχέσιν τινὰ μετὰ τῆς Ἰσιδος ἕνεκα τοῦδε τοῦ λόγου κυρίως, ἐπειδὴ δηλαδὴ ὁ Θωθ, μεθ' οὗ ἐταυτίσθη ἀνωτέρω ὁ Ἰουδαῖος οὗτος πατριάρχης, πολλὰ ὡς εἶναι συνδεδεμένος μετ' αὐτῆς ἄλλοτε μὲν ὡς σύζυγος², ἄλλοτε δὲ ὡς πατὴρ³ καὶ ἄλλοτε ὡς σύμβουλος καὶ παιδαγωγός⁴. Τούτων ἕνεκα λοιπὸν μετήνεγκεν ὁ Μωυσεῖς τὸ πτώμα τῆς Μέρριδος - Ἰσιδος εἰς τοὺς ὑπὲρ Αἴγυπτον κειμένους τόπους πρὸς ἐνταφιασμὸν καὶ ἔκτισεν ἐκεῖ πόλιν, ἣν ἐκάλεσε διὰ τοῦ ὀνόματος τῆς θεῆς αὐτοῦ μητρός. Πανταχοῦ ἐνταῦθα δεσπόζει παράδοξος τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν προσώπων συμφωνία πρὸς ἄλληλα. Ἐν Μερρόῃ ἐτιμᾶτο ἡ Ἰσις⁵. Ἄπασα ἡ περιοχὴ ἐκείνη, ἣτις ἐκτείνεται νοτίως τῆς τοῖς Αἰγυπτίοις ὑποτεταγμένης πόλεως Συήνης, τῆς νῦν Ἀσσουάν, εἶχεν ἀφιερωθῆ ὑπὸ τῶν Πτολεμαίων τῇ Ἰσιδι⁶. Ὁ Ἀρτάπανος εἶχε πιθανώτατα ἐπὶ τοῦ προκειμένου πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ τὰ οἰκεία μνημεῖα τῆς χώρας⁷. Πάντως τὸ ἑλληνιστικῆς καὶ αἰγυπτιακῆς προελεύσεως ὄν ἔθος ἐκεῖνο τῆς θεοποιήσεως καὶ λατρείας τῶν ἡγεμόνων νομιμοποιεῖται ἐνταῦθα ὑπὸ τοῦ Ἀρταπάνου κατὰ τρόπον τινὰ γνησίως Ἰουδαϊκόν. Σημειωθῆτω ἐπὶ πλέον ἐνταῦθα ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ ἀνωτέρω καὶ ἡ πληροφορία τοῦ Διοδώρου⁸, καθ' ἣν καὶ ἡ Ἰσις μεταστάσα ἔξ ἀνθρώπων ἐτάφη κατὰ τὴν Μέμφιν, ὅπου ἐν τῷ τεμένει τοῦ Ἡφαίστου ἐδείκνυτο μέχρι τῶν χρόνων ἔτι αὐτοῦ ὁ σηκός. Ἐν συνεχείᾳ λέγει ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁ Διόδωρος, ὅτι, καθάτινες ἔλεγον, τὰ σώματα τοῦ Ὄσιριδος καὶ τῆς Ἰσιδος οὐχὶ ἐνταῦθα ἔκειντο, ἀλλ' ἐπὶ τῶν ὄριων τῆς Αἰθιοπίας καὶ τῆς Αἰγύπτου κατὰ τινα ἐν τῷ Νείλῳ νῆσον, ἣτις

¹ Πρβλ. K. M r a s, Ein Vorwort zur neuen Eusebiusausgabe (mit Ausblicken auf die spätere Gräzität) ἐν: Rhein. Mus. N. F. 92 (1944) 231. Ὁ Mras ἐπάγεται ἐνταῦθα παραδείγματα χρήσεως τοῦ υπερθετικοῦ βαθμοῦ τῶν ἐπιθέτων καὶ ἐπιθετικῶν ἐπιρρημάτων ἀντὶ τοῦ συγκριτικοῦ βαθμοῦ αὐτῶν.

² Πρβλ. H. B r u g s c h, Geographische Inschriften, I (1857) 220.

³ Πρβλ. Πλουτ. περὶ Ἰσ. καὶ Ὄσ. 12 (= ἡθ. p. 355 f).

⁴ Πρβλ. Διοδ. I 17, 3^ο 27, 4.

⁵ Πρβλ. Στράβ. XVII 2, 3 (= p. 1178 A. = p. 822 C. = III [1852] 402, 18 κέξ. Kramer).

⁶ Πρβλ. H. B r u g s c h, Geographische Inschriften, I (1857) 69. 100.

⁷ Πρβλ. H. B r u g s c h, αὐτ., σ. 106.

⁸ Διοδ. I 22, 2.

κεῖται μὲν πλησίον τῶν καλουμένων « Φίλων », ἔχει δὲ ἀπὸ τοῦ συμβεβηκότος τὴν προσηγορίαν τοῦ « ἱεροῦ πεδίου »¹.

§ 17.

Ὁ ἀδελφὸς τοῦ Μωυσέως Ἰαφὴν ἐπιγνοὺς τὰ περὶ τὴν ἐπιβουλὴν συνεβούλευσε τῷ Μωυσεῖ, ὅπως φύγη εἰς τὴν Ἀραβίαν. Πεισθεὶς οὗτος καὶ διαπλεύσας ἀπὸ Μέμφεως τὸν Νεῖλον ἀπαλλάσσεται εἰς Ἀραβίαν.

Ὁ Μωυσεὶς ἀνευ κινδύνων καὶ ἐπιτυχῶς διέρχεται τὰ μεθόρια Αἰγύπτου καὶ Αἰθιοπίας², ἐφ' ὅσον ἄλλως τε ὁ Ἑρμῆς-Θῶθ εἶναι ὁ φύλαξ αὐτῶν. Ἐπιγραφὴ τις ἀφιεροῦται τῷ θεῷ Ἑρμῆ « Αἰγύπτου συνορίην καὶ Αἰθιόπων μετέχοντι »³. Ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ταύτῃ λέγεται, ὅτι εὐσεβής τις ἀνὴρ διὰ τὴν ἀνάρρωσιν τέκνων τε καὶ γυναικὸς ἐκπληρῶν οἰκείαν αὐτοῦ εὐχὴν ἐποίησε τὴν περὶ τὸν ναὸν τοῦ θεοῦ χεῖρῶσιν.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩ. ΜΕΡΕΝΤΙΤΗΣ

¹ Πρβλ. ἐν σχέσει πρὸς τοὺς θεοὺς τούτους G. Roeder, ἄρθρον Usire ἐν: Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie VI (1924 - 1937) 125 κέξ. — W. Drexler, ἄρθρον Isis, αὐτ., II 1 (1890 - 1894) 360 κέξ. — G. Roeder, ἄρθρον Isis ἐν: RE IX 2 (1916) 2084 κέξ.

² Πρβλ. P. E. Jablonskii, ἔ.δ., II (1806) 183.

³ Πρβλ. M. Letronne, ἔ.δ., I (1842) 206 κέξ.: XIV. Inscription relative à la dorure du temple de Pselcis.